CONTENTS.

VOLUME I.

Chapter	*Subject*	*Page*
I.	Introduction	1
II.	The locale of the twelve years' sacrifice	20
III to VI.	Creation of the world	28
VII.	Subsequent creations	52
VIII	The four orders of men ...	60
IX.	Creation of Devas and other celestials	79
X.	Manvantaras or cycles of Manus ...	91
XI.	Páśupata yoga	100
XII.	Accidents to Yogas	106
XIII.	Practice of Yogas	111
XIV—XV.	Description of the Páśupata Yoga...	114
XVI.	Cleanliness in Yoga	119
XVII.	The attainment of the highest reward	124
XVIII.	Expiations for Yatis	125
XIX.	Accidents	128
XX.	Attainment of Om	132
XXI.	Kalpas (cycles) defined ...	137
XXII.	Their number	145
XXIII.	Maheśvara avatára yoga ...	149
XXIV.	A Universal hymn	171
XXV.	Story of Madhu and Kaiṭabha ...	188
XXVI.	Incarnation of Mahádeva ...	198
XXVII.	The body of Mahádeva ...	201
XXVIII.	The descendants of Ṛishis ...	209
XXIX.	The race of Agni	214
XXX.	The curse of Daksha	220
XXXI.	The genealogy of the Devas ...	258
XXXII.	Characteristics of Yugas ...	260
XXXIII.	The descendants of Sváyambhava Manu	267
XXXIV to XXXV.	Description of Jambudvípa ...	274

Chapter	*Subject*	*Page*
XXXVI. to XXXVIII.	Remarkable places, pools, hills, &c., in the different quarters ...	293
XXXIX.	Descriptions of sacred temples on hill-tops	305
XL.	Preeminence of the Devakuṭa hill ...	312
XLI.	Description of the Kailása mountain	315
XLII.	Ditto of Celestial Rivers ...	324
XLIII to XLIV.	The Continent of Ketumála ...	333
XLV.	Ditto of Bháratavarsha ...	340
XLVI.	Ditto of Kimpurusha ...	354
XLVII.	Descent of the Ganges ...	358
XLVIII.	Subdivisions of Jambudvípa ...	366
XLIX.	Ditto of Plaksha ...	371
L. to LIII.	The different regions of the world	390
LIV.	Hymn to Nilakanṭha	414
LV.	Hymn to Lingam	457
LVI.	The region of the Pitṛis (manes) ...	465
LVII.	The course of sacrifices ...	473
LVIII.	Descriptions of the four Yugas ...	489
LIX.	Characteristics of Rishis ...	501
LX.	The sacred pools of Mahásthána ...	513
LXI.	The descendants of Prajápati ...	521

Volume II.

I.	Primitive Genealogy	1
II.	Genealogy of the Race of Prithu ...	23
III.	Early Fathers of the race of Vaivasvata Manu	29
IV.	The race of Prajápati	33
V to VIII.	The race of Kaśyapa	51
XI.	The races of the Ṛishis ...	125
X to XXI.	Rules regarding Śráddhas ...	136
XXII.	The race of Varuṇa ...	231
XXIII.	The race of Vaivasvata Manu ...	240
XXIV.	The race of the Gandharvas ...	244
XXV.	The ornaments of songs ...	258

Chapter	*Subject*	*Page*
XXVI & XXVII.	The race of Vaivasvata concluded ...	261
XXVIII.	The birth of Soma, the moon ...	291
XXIX to XXXI.	The descendants of Soma ..	297
XXXII.	The descendants of the Yadu race ...	335
XXXIII.	The Story of Jyámagha ...	342
XXXIV.	The race of Vishṇu	348
XXXV-XXXVI.	Praises of Vishṇu	402
XXXVII.	Supplementary Genealogies ...	410
XXXVIII.	The seven Manvantaras and the Fourteen Manus ...	465
XXXIX.	Descriptions of celestial Regions ...	494
XL—XLI	Periodical destructions and regenerations	533
XLII	Vyasa's Doubts about the final doom solved	558
XLIII to L.	Descriptions of Gayá and of its sanctified spots	567

वायुपुराणम् ।

महर्षिवेदव्यासप्रणीतम् ।

श्रील श्री

वङ्गदेशीयासियाटिक्सोसाइट्याख्यसमाजानुज्ञया

श्रीराजेन्द्रलालमित्रेण

परिशोधितम् ।

द्वितीयः खण्डः ।

कलिकाताराजधान्यां

वाप्टिष्टमिषणयन्त्रे मुद्रितम् ।

संवत् १८४२ ।

अथ वायुपुराण-द्वितीयखण्डानुक्रमणिका।

अध्यायः। विषयः।	पृष्ठसंख्या।
१—पृथिवीदोहनं	१
२—पृथुवंशानुकीर्त्तनं	२३
[illegible]स्वतसर्गवर्णनं	२९
[illegible]पतिवंशानुकीर्त्तनं	३२
[illegible]—७—८—काश्यपीयप्रजासर्गः	५१
[illegible]—ऋषिवंशानुकीर्त्तनं	१२५
[illegible]०—श्राद्धप्रक्रियारम्भः	१३६
[illegible]१—१२—१३—१४—१५—१६—श्राद्धकल्पः	१४४
१७—श्राद्धकल्पे ब्राह्मणपरीक्षा	१९७
[illegible]८—श्राद्धकल्पे दानफलं	२०७
१९—तिथिविशेषे श्राद्धफलं	२१४
२०—नक्षत्रविशेषे श्राद्धफलं	२१७
२१—भिन्नकालिकतृप्तिसाधनद्रव्यविशेष-गयाश्राद्धादिफलकीर्त्तनं...	२१९
२२—वरुणवंशवर्णनं	२३१
२३—वैवस्वतमनुवंशवर्णनं	२४०
२४—वैवस्वतमनुवंश-गान्धर्व्वमूर्च्छनालक्षनं	२४४
२५—गीतालङ्कार...	२५३
२६—२७—वैवस्वतमनुवंशवर्णनं	२६१
२८—सोमजन्मविवरणं	२९१
२९—३०—३१—चन्द्रवंशकीर्त्तनं	२९७

अध्यायः । विषयः ।	पृष्ठसंख्या
३२—कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनोत्पत्तिविवरणं	३१
३३—ज्यामघवृत्तान्तकथनं	३४२
३४—विष्णुवंशवर्णनं	३४८
३५—३६—विष्णुमाहात्म्यकीर्त्तनं	३७९
३७—अनुषङ्गपादः	४१६
३८—सप्तममन्वादिचतुर्द्दशमनुपर्य्यन्तानां विवरणं	४६५
३९ गन्धर्व्वलोकादि-शिवपुरपर्य्यन्तविवरणं	४९४
४०—४१—प्रलयादिपुनःसृष्टिविवरणं	[illegible]
४२—व्याससंशयापनोदनं	[illegible]
४३—४४—४५—४६—[illegible]—४८—४९—५[illegible]—गयामाहात्म्य	

श्रीगणेशाय नमः ।

वायुपुराणम् ।

अथोत्तरभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

पृथिवीदोहनं ।

शांशपायन उवाच । क्रमं मन्वन्तराणान्तु ज्ञातुमिच्छामि तत्वतः

दैवतानाञ्च सर्वेषां ये च यस्यान्तरे मनोः ॥ १ ॥

सूत उवाच । मन्वन्तराणां यानि स्युरतीतानागतानि ह ।

समासाद्विस्तराच्चैव ब्रुवतो वै निबोधत ॥ २ ॥

स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।

औत्तमस्तामसश्चैव तथा रैवतचाक्षुषौ ।

षडेते मनवोऽतीता वक्ष्याम्यष्टावनागतान् ॥ ३ ॥

सावर्णाः पञ्चरौच्यश्च भौत्यो वैवस्वतस्तथा[१] ।

वक्ष्याम्येतान् पुरस्तात्तु मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ ४ ॥

मनवः पञ्च येऽतीता मानवांस्तान् निबोधत ।

मन्वन्तरं मया प्रोक्तं क्रान्तं स्वायम्भुवस्य ह ॥ ५ ॥

---

१ सावर्णा मनवरौचाश्चेति ट० ।

अत ऊर्द्धं प्रवच्यामि मनोः स्वारोचिषस्य ह ।
प्रजासर्गं समासेन द्वितीयस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
आसन् वै तुषिता देवा मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ।
पारावताश्च विद्वांसो द्वावेव तु गणौ स्मृतौ ॥ ७ ॥
तुषितायां समुत्पन्नाः क्रतोः पुत्राः स्वरोचिषः ।
पारावताश्च शिष्टाश्च द्वादशौ तौ गणौ स्मृतौ ।
छन्दजाश्च चतुर्विंशद्देवास्ते वै तदा स्मृताः ॥ ८ ॥
धैवस्यशोऽथ वामान्यो गोपा देवायतस्तथा[१] ।
अजश्च भगवान् देवो दुरोणश्च महाबलः ॥ ९ ॥
आपश्चापि महाबाहुर्महौजाश्चापि वीर्यवान् ।
चिकित्वान्[२] निभृतो यश्च अंशो यश्चैव पठ्यते ।
इत्येते क्रतुपुत्रास्तु तदासन् सोमपायिनः ॥१०॥
प्रचेताश्चैव यो देवो विश्वेदेवास्तथैव च ।
समञ्जो विश्रुतो यश्च अजिह्मश्चारिमर्द्दनः ॥ ११ ॥
अजिह्मानमहीयानौ विद्यावन्तौ तथैव च ।
अजोषौ च[३] महाभागौ यवीयस्य महाबलः ॥१२॥
होता यज्वा च इत्येते पराक्रान्ताः[४] परावताः ।
इत्येता देवता ह्यासन्मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ॥१३॥
सोमपास्तु तदा ह्येताश्चतुर्विंशतिदेवताः ।
तेषामिन्द्रस्तदा ह्यासीद्विधस्य लोकविश्रुतः ॥१४॥

---

१ देवायनस्तथेति क० । २ विवित्वानिति ङ० ।
३ आजाख्यौ चेति ख० । ४ पदक्रान्ता इति ङ०, ट० च ।

ऊर्जो वसिष्ठपुत्रस्तु स्तम्भः काश्यप एव च ।
भार्गवश्च तदा द्रोणो ऋषभोऽङ्गिरसस्तथा ॥१५॥
पौलस्त्यश्चैव दत्तात्रिरात्रेयो निश्चलस्तथा ।
पौलहस्य च धावांस्तु एते सप्तर्षयः स्मृताः ॥१६॥
चैत्रः कविरुतश्चैव कृतान्तो विभृतो रविः[1] ।
बृहद्गुहो नवश्चैव सुताश्चैते[2] नव स्मृताः ॥१७॥
मनोः स्वारोचिषस्यैते पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।
पुराणे परिसङ्ख्याता द्वितीयञ्चैतदन्तरं ॥१८॥
सप्तर्षयो मनुर्देवाः पितरश्च चतुष्टयं ।
मूलं मन्वन्तरस्यैते तेषाञ्चैवान्तरे प्रजाः ॥१९॥
ऋषीणां देवताः पुत्राः पितरो देवसूनवः ।
ऋषयो देवपुत्राश्च इति शास्त्रविनिश्चयः ॥२०॥
मनोः क्षत्रं विशश्चैव सप्तर्षिभ्यो द्विजातयः ।
एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं समासान्न तु विस्तरात् ॥२१॥
स्वायम्भुवेन विस्तारो ज्ञेयः स्वारोचिषस्य तु ।
न शक्यो विस्तरस्तस्य वक्तुं वर्षशतैरपि ।
पुनरुक्तबहुत्वात्तु प्रजानां वै कुले कुले ॥२२॥
तृतीयस्त्वथ पर्य्याय औत्तमस्यान्तरे मनोः ।
पञ्च चैव गणाः प्रोक्तास्तान् वक्ष्यामि निबोधत ॥२३॥
सुधामानश्च देवाश्च ये चान्ये वशवर्त्तिनः ।

---

१ विश्रुतो रविः इति ङ० ।
२ सुभाश्चैत इति ट० ।

प्रतर्द्दनाः शिवाः सत्या गणा द्वादश वै स्मृताः ॥२४॥
यज्ञो धृतिर्दमो दान्तः क्षमः क्षामो धृतिः शुचिः ।
इंषोर्ज्जश्च तथा ज्येष्ठो वपुश्मांश्चैव द्वादश ।
इत्येते नामभिः क्रान्ताः सुधामानस्तु द्वादश ॥२५॥
सहस्रधारो विश्वात्मा शमितारो वृहद्वसुः ।
विश्वधा विश्वकर्मा च मनस्वन्तो विराड्यशाः[१] ॥२६॥
ज्योतिश्चैव विभाव्यश्च कीर्त्तिवान् वंशकारिणः ।
अन्यानाराधितो देवो वसुधिष्णो विवस्वसुः[२] ॥२७॥
दिनक्रतुः सुधर्मा च धृतवर्मा यशस्विनः[३] ।
केतुमांश्चैव इत्येते कीर्त्तितास्तु प्रमर्द्दनाः ॥२८॥
हंसस्वरोऽहिहा चैव प्रतर्द्दनयशस्करौ ।
सुदानो वसुदानश्च सुमञ्जसविषावुभौ ॥२९॥
जन्तुवाह्यतिश्चैव सुवित्तसुनयस्तथा ।
शिवा ह्येते तु विज्ञेया यज्ञिया द्वादशापराः ॥३०॥
सत्यानामपि नामानि निबोधत यथामतं ।
दिक्पतिर्वाक्पतिश्चैव विश्वः शम्भुस्तथैव च ॥३१॥
स्मृड़ीकोऽधिपश्चैव[४] वर्च्चोधा सुश्वसर्द्दशः[५] ।

---

१ विराड् यश इति ङ० ।
२ वसुधिष्ठो विवस्वसुरिति ङ० ।
३ यशस्विजा इति ङ०, ट० च ।
४ अम्रताकोऽधिपश्चैवेति ख० ।
५ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः, परन्त्वदसादर्शदोषेण समीचीनो भवितुं नार्हतीति ।

वासवश्च मदाश्वश्च क्षेमानन्दो तथैव च ॥ ३२॥
सत्या ह्येते परिक्रान्ता यज्ञिया द्वादशापराः ।
इत्येता देवता ह्यासन्नौत्तमस्यान्तरे मनोः॥ ३३॥
अजश्च परशुश्चैव दिव्यो दिव्यौषधिर्नयः ।
देवानुजश्चाप्रतिमो महोत्साहौशिजस्तथा ॥ ३४॥
विनीतश्च सुकेतुश्च सुमित्रः सुबलः शुचिः ।
औत्तमस्य मनोः पुत्रास्त्रयोदश महात्मनः ।
एते क्षत्रप्रणेतारस्तृतीयश्चैतदन्तरम् ॥ ३५॥
औत्तमे परिसङ्ख्यातः सर्गः स्वारोचिषेण तु ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च तामसांस्तान्निबोधत ॥ ३६॥
चतुर्थे त्वथ पर्याये तामसस्यान्तरे मनोः ।
सत्याः स्वरूपाः सुधियो हरयश्चतुरो गणाः ॥ ३७॥
पुलस्त्यपुत्रस्य सुतास्तामसस्यान्तरे मनोः ।
गणस्तु तेषां देवानामेकैकः पञ्चविंशकः ॥ ३८॥
इन्द्रियाणां शतं यद्धि मुनयः प्रतिजानते ।
सत्यप्राणास्तु शीर्षण्यास्तामसश्चैवाष्टमस्तथा ।
इन्द्रियाणि तदा देवा मनोस्तस्यान्तरे स्मृताः ॥ ३९॥
तेषाञ्च प्रभुर्देवानां शिविरिन्द्रः प्रतापवान् ।
सप्तर्षयोऽन्तरे दैत्र तान्निबोधत सत्तमाः ॥ ४०॥
काव्यो हर्षस्तथा चैव काश्यपः पृथुरेव च ।
आत्रेयश्चाग्निरित्येव ज्योतिधामा च भार्गवः ॥ ४१॥
पौलहो वनपीठश्च गोत्रे वासिष्ट एव च ।

चैत्रस्तथापि पौलस्त्य ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥४२॥
जानुजङ्घस्तथा शान्तिर्नरः ख्यातिर्भयस्तथा ।
प्रियभृत्यो ह्यवेक्षश्च पृष्ठलोढो दृढोद्यतः[१] ।
ऋतश्च ऋतबन्धुश्च तामसस्य मनोः सुताः ॥४३॥
पञ्चमे त्वथ पर्याये मनोश्चारिष्णवेऽन्तरे ।
गणास्तु सुसमाख्याता देवतानां निबोधत ॥४४॥
अमृताभाभूतरजोविकुण्ठाः ससुमेधसः ।
चरिष्णोस्तु शुभाः पुत्रा वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
चतुर्दश च चत्वारो गणास्तेषान्तु भास्वराः ॥४५॥
उपविप्रोऽग्निभामश्च प्रत्येतिष्ठाम्रतस्तथा ।
सुमतिर्वाविरावश्च वाचिनोदः स्तवास्तथा ॥४६॥
अविराशी च वादश्च प्राश्चेति[२] चतुर्दश ।
अमृताभाः स्मृता ह्येते देवाश्चारिष्णवेऽन्तरे ॥४७॥
मतिश्च सुमतिश्चैव ऋतसत्यौ तथैव च ।
आवृतिर्विवृतिश्चैव मदो विनय एव च ॥४८॥
जेता जिष्णुः सहश्चैव द्युतिमान् श्रवसस्तथा ।
इत्येतानीह नामानि आभूतरजसां विदुः ॥४९॥
वृषभेत्ता जयो भीमः शुचिर्दान्तो यशो दमः ।
नाथो विद्वानजेयश्च कृशो गौरो ध्रुवस्तथा ।
कीर्त्तितास्तु विकुण्ठा वै सुमेधास्तु निबोधत ॥५०॥

---

१ दृढेषुधृदिति ङ०, ट० च ।
२ प्रतस्थेतीति ङ०, ट० च ।

मेधा मेधातिथिश्चैव सत्यमेधास्तथैव च ।
पृश्निमेधाल्पमेधाश्च भूयोमेधादयः प्रभुः ॥५१॥
दीप्तिमेधा यशोमेधा स्थिरमेधास्तथैव च ।
सर्वमेधाग्रमेधाश्च प्रतिमेधाश्च यः स्मृतः ।
मेधावान् मेधहन्ता च कीर्त्तितास्तु सुमेधसः ॥५२॥
विभुरिन्द्रस्तदा तेषामासीद्विक्रान्तपौरुषः ।
पौलस्त्यो वेदबाहुश्च यजुर्नामा च काश्यपः ॥५३॥
हिरण्यरोमाङ्गिरसो वेदश्रीश्चैव भार्गवः ।
ऊर्द्ध्वबाहुश्च वासिष्ठः पर्जन्यः पौलहस्तथा ।
सत्यनेत्रस्तथात्रेय ऋषयो रैवतान्तरे ॥५४॥
महापुराणसम्भाव्यः प्रत्यङ्गपरहा शुचिः ।
बलबन्धुर्निरामित्रः केतुशृङ्गो दृढव्रतः ।
चरिष्णवस्य पुत्रास्ते पञ्चमस्यैतदन्तरं ॥५५॥
स्वारोचिषोत्तमश्चैव तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवस्तथा ॥५६॥
षष्ठे त्वन्तर पर्याये देवा ये चाक्षुषेऽन्तरे ।
आद्याः प्रसूता भाव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः ।
महानुभावलेखाश्च पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥५७॥
दिवौकसः सर्ग एष प्रोच्यते मातृनामभिः ।
अत्रेः पुत्रस्य नप्तार आरण्यस्य प्रजापतेः ।
गणाश्च तेषान्देवानामेकैको ह्यष्टकः स्मृतः ॥५८॥
अन्तरीक्षो वसुहयो ह्यतिथिश्च प्रियव्रतः ।

ध्रुवो वर्षसहस्राणि दश दिव्यानि वीर्य्यवान् ।
तपस्तेपे निराहारः प्रार्थयन् विपुलं यशः[१] ॥७७॥
त्रेतायुगे तु प्रथमे पौत्रः स्वायम्भुवस्य सः ।
आत्मानं धारयन् योगात्[२] प्रार्थयन् सुमहद्यशः ॥७८॥
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो ज्योतिषां स्थानमुत्तमं ।
आभूतसंप्लवं स्वयमस्तोदयविवर्जितं ॥७९॥
तस्यातिमात्रामृद्धिञ्च महिमानं निरीक्ष्य च ।
दैत्यासुराणामाचार्य्यः श्लोकमप्युशना जगौ ॥८०॥
अहोऽस्य तपसो वीर्य्यमहो श्रुतमहो कृतं ।
स्थिताः सप्तर्षयः कृत्वा यदेनमुपरि ध्रुवं ।
ध्रुवे दिवं समासक्तमीश्वरः स दिवस्पतिः ॥८१॥
ध्रुवात्पुष्टिञ्च भव्यञ्च[३] भूमिः सा सुषुवे नृपौ ।
स्वां छायामाह वै पुष्टिर्भव नारी तु तां विभुः ॥८२॥
सत्याभिव्याहृते तस्य सद्यः स्त्री साऽभवत्तदा ।
दिव्यसंहननाच्छाया दिव्याभरणभूषिता ॥८३॥
छायायां पुष्टिराधत्त पञ्च पुत्रानकल्मषान् ।
प्राचीनगर्भं वृषकं[४] वृकञ्च वृकलं धृतिं[५] ॥८४॥

---

१ सुमहद् यश इति ङ० ।
२ आत्मानं गौरवञ्चेति क० ।
३ ध्रुवात् पुष्टिञ्च धान्यञ्चेति ट०
४ वृषभमिति ङ० ।
५ द्युतिमिति ङ० ।

पत्नी प्राचीनगर्भस्य सुवर्चा सुषुवे नृपं ।
नाम्नोदारधियं पुत्रमिन्द्रो यः पूर्व्वजन्मनि ॥८५॥
संवत्सरसहस्रान्ते सकृदाहारमाहरत् ।
एवं मन्वन्तरं युक्तमिन्द्रत्वं प्राप्तवान्विभुः ॥८६॥
उदारधेः सुतं भद्राऽजनयत्सा दिवञ्जयं ।
रिपुं रिपुञ्जयं जज्ञे[१] वराङ्गी सा दिवञ्जयात् ॥८७॥
रिपोराधत्त वृहती चाक्षुषं सर्व्वतेजसम् ।
व्यजीजनत् पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो मनुम ।
प्रजापतेरात्मजायां अरण्यस्य महात्मनः ॥८८॥
मनोरजायन्त दश नड्वलायां शुभाः सुताः ।
कन्यायां वै महाभाग वैराजस्य प्रजापतेः ॥८९॥
ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक कविः ।
अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ।
अभिमन्युश्च दशमो नड्वलायां मनोः सुताः ॥९०॥
ऊरोरजनयत पुत्रान षडाग्नेयी महाप्रभान् ।
अङ्गं सुमनसं स्वातिं क्रतुमाङ्गिरसं शिवं ॥९१॥
अङ्गात् सुनीथाऽपत्यं वै वेणमेकं व्यजायत ।
अपचारेण वेणस्य प्रकोपः सुमहानभूत् ॥९२॥
प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्थुर्द्दक्षिणं करं ।
वेणस्य पाणौ मथिते सम्बभूव महानृपः ।
वैण्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्त्तितः ॥९३॥

---

(१) जनधातोरकर्म्मकत्वेनात्र सकर्म्मकप्रयोग आर्षः ।

वयं दीर्घां प्रवक्ष्यामः संवत्सरगतान् बहून् ।
माऽधर्मं वेण कार्षीस्त्वं नैष धर्मः सनातनः ।
निधने च प्रसूतोऽसि प्रजापतिरसंशयः ॥११४॥
पालयिष्ये प्रजाश्चेति त्वया पूर्वं प्रतिश्रुतं ।
तांस्तथा वादिनः सर्वान् ब्रह्मर्षीनब्रवीत्तदा ॥११५॥
स प्रहस्य तु दुर्बुद्धिरिदं वचनकोविदः ।
स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥११६॥
वीर्यश्रुततपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि ।
महात्मानमनूनं मां यूयं जानीत तत्त्वतः ॥११७॥
प्रभवः सर्वलोकानां धर्माणाञ्च विशेषतः ।
इच्छन् दहेयं पृथिवीं प्लावयेयं जलेन वा ।
सृजेयं वा ग्रसेयं वा नात्र कार्या विचारणा ॥११८॥
यदा न शक्यते स्तम्भान्मानाच्च सुसमोहितः ।
अनुनेतुं नृपो वेणस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥११९॥
निगृह्य तं महाबाहुं विस्फुरन्तं यथाऽनलं ।
ततोऽस्य वामहस्तं ते ममन्थुर्भृशकोपिताः ॥१२०॥
तस्मात् प्रमथ्यमानाद्वै जज्ञे पूर्वमभिश्रुतः ।
ह्रस्वोऽतिमात्रं पुरुषः कृष्णश्चापि तथा द्विजाः ॥१२१॥
स भीतः प्राञ्जलिश्चैव स्थितवान् व्याकुलेन्द्रियः ।
तमार्त्तं विह्वलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रुवन् किल ॥१२२॥
निषादवंशकर्त्ताऽसौ बभूवानन्तविक्रमः ।
धीवरानसृजत् सोऽपि वेणकल्मषसम्भवान् ॥१२३॥

ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुम्बुरा:[1] तुवराः खसाः।
अधर्मरुचयश्चापि सम्भूता वेणकल्मषात् ॥१२४॥
पुनर्महर्षयस्तस्य पाणिं वेणस्य दक्षिणं।
अरणीमिव संरब्धान्ममन्थुर्जातमन्यवः ॥१२५॥
पृथुस्तस्मात् समुत्पन्नः करास्फालनतेजसः।
पृथोः करतलाद्वापि यस्मात् जातः पृथुस्ततः।
दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिवोज्ज्वलन् ॥१२६॥
आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महारवं।
शरांश्च बिभ्रद्रक्षार्थं कवचञ्च महाप्रभं ॥१२७॥
तस्मिन् जातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः।
समुत्पन्ने महाराज वेणस्तु त्रिदिवङ्गतः ॥१२८॥
समुत्पन्नेन राजर्षिः स सत्पुत्रेण धीमता।
पुरुषव्याघ्रः पुन्नाम्नो नरकात्त्रायते ततः ॥१२९॥
तं नद्यश्च समुद्राश्च रत्नान्यादाय सर्व्वशः।
समागम्य तदा वैण्यमभ्यषिञ्चन्नराधिपं।
महता राजराज्येन महाराजं महाद्युतिं ॥१३०॥
सोऽभिषिक्तो महाराजो देवैरङ्गिरसः सुतैः।
आदिराजो महाराजः पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ॥१३१॥
पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः।
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥१३२॥
आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः।

---

१ तुम्बरा इति ख०।

पर्वताश्च विशीर्यन्ते ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥१३३॥
अकृष्टपच्या पृथिवी सिद्ध्यन्त्यन्नानि चिन्तया ।
सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥१३४॥
एतस्मिन्नेव काले च यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ।
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥१३५॥
ऐन्द्रेण हविषा चापि हविः पृक्तं बृहस्पतेः ।
जुहावेन्द्राय देवेन ततः सूतो व्यजायत ॥१३६॥
प्रमादस्तत्र सञ्जज्ञे प्रायश्चित्तञ्च कर्मसु ।
शिष्यहव्येन यत् पृक्तं अभिभूतं गुरोर्हविः ।
अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृतं ॥१३७॥
यच्च चत्रात्समभवद् ब्राह्मण्यां हीनयोनितः ।
सूतः पूर्वेण साधर्म्यतुल्यधर्मः प्रकीर्त्तितः ॥१३८॥
मध्यमो ह्येष सूतस्य धर्मः चत्रोपजीवनं ।
रथनागाश्वचरितं जघन्यञ्च चिकित्सितं ॥१३९॥
पृथोस्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ सुरर्षिभिः ।
तावूचुर्मुनयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः ।
कर्मैतदनुरूपं वां पात्रं स्तोत्रस्य चाप्ययं ॥१४०॥
तावूचतुस्तदा सर्वांस्तानृषीन् सूतमागधौ ।
आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥१४१॥
न चास्य कर्म वै विद्मः न तथा लक्षणं यशः ।
स्तोत्रं येनास्य कुर्यावो राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ॥१४२

ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ तु भविष्यैः स्तूयतामिति ।
दानधर्म्मरतो नित्यं सत्यवान् स जितेन्द्रियः ।
ज्ञानशीलो वदान्यस्तु संग्रामेष्वपराजितः ॥१४३॥
यानि कर्म्माणि कृतवान् पृथुश्चापि महाबलः ।
तानि शीलेन सङ्गानि स्तुवद्भिः सूतमागधैः ॥१४४॥
ततस्तत्रान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् प्रजेश्वरः ।
अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ॥१४५॥
तदा वै पृथिवीपालाः स्तूयन्ते सूतमागधैः ।
आशीर्वादैः प्रबोध्यन्ते सूतमागधवन्दिभिः ॥१४६॥
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः[1] प्रजा ऊचुर्महर्षयः ।
एष वो वृत्तिदो वैण्यो भवत्विति नराधिपः ॥१४७॥
ततो वैण्यं महाभागं प्रजाः समभिदुद्रुवुः ।
त्वन्नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षेर्वचनात्तदा ।
सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥१४८॥
धनुर्गृहीत्वा वाणांश्च वसुधामार्दयद्बली ।
अस्यार्दनभयत्रस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ॥१४९॥
तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ।
सा लोकान् ब्रह्मलोकादीन् गत्वा वैण्यभयात्तदा ।
ददर्श चाग्रतो वैण्यं कार्मुकोद्यतधारिणं ॥१५०॥
ज्वलद्भिर्विशिखैर्बाणैर्दीप्ततेजसमच्युतं ।

---

१ तं दृष्ट्वा ब्रह्मभूयिष्ठमिति ख० ।

महायोगं महात्मानं दुर्द्धर्षममरैरपि ॥१५१॥
अलभन्ती तदा त्राणं वैण्यमेवाभ्यपद्यत ।
कृताञ्जलिपुटा देवी पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा[1] ॥१५२॥
उवाच वैण्यं नाधर्म्मं स्त्रीवधे परिपश्यसि ।
कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्मया विना ॥१५३॥
मयि लोकाः स्थिता राजन् मयेदन्धार्य्यते जगत् ।
मदृते च विनश्येयुः प्रजाः पार्थिवसत्तम ॥१५४॥
न मामर्हसि वै हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि ।
प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥१५५॥
उपायतः समारब्धाः सर्व्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ।
हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजानां पालने नृप ॥१५६॥
अन्नभूता भविष्यामि जहि कोपं महाद्युते ।
अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतेष्वपि ।
सत्वैवं पृथिवीपाल धर्म्मं न त्यक्तुमर्हसि ॥१५७॥
एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ।
क्रोधं निगृह्य धर्म्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥१५८॥
एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ।
एकं प्राणं बहून् वापि कामंतस्यास्ति पातकं ॥१५९॥
यस्मिंस्तु निहते भद्रे लभन्ते बहवः सुखं ।
तस्मिन् हते शुभे नास्ति पातकञ्चोपपातकं ॥१६०॥

---

१ दृष्टा लोकैस्त्रिभिस्तदेति ट० ।

सोऽहं प्रजानिमित्तन्त्वां वधिष्यामि वसुन्धरे ।
यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितं ॥१६१॥
त्वां निहत्याद्य बाणेन मच्छासनपराङ्मुखीं ।
आत्मानं प्रथयित्वेह धारयिष्याम्यहं प्रजाः[१] ॥१६२॥
सा त्वं वचनमास्थाय मम धर्मभृतां वरे ।
सञ्जीवय प्रजा नित्यं शक्ता ह्यसि न संशयः ॥१६३॥
दुहितृत्वञ्च मे गच्छ एवमेतं महद्वरं ।
नियच्छे त्वान्तु धर्मार्थं प्रयुक्तं घोरदर्शने ॥१६४॥
प्रत्युवाच ततो वैण्यं एवमुक्ता सती मही ।
एवमेतदहं राजन् विधास्यामि न संशयः ॥१६५॥
वत्सन्तु मम तं पश्य क्षरेयं येन वत्सला ।
समाञ्च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर ।
यथा विष्यन्दमानञ्च क्षीरं सर्वत्र भावये ॥१६६॥
तत उत्सारयामास शिलाजालानि सर्वशः ।
धनुःकोट्या ततो वैण्यस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥१६७॥
मन्वन्तरेष्वतीतेषु[२] विषमासीद्वसुन्धरा ।
स्वभावेनाभवंस्तस्याः समानि विषमाणि च ॥१६८॥
न हि पूर्वनिसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।
प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वापि विद्यते ॥१६९॥

---

१ प्रजापालयिता स्वयमिति ख० ।
२ मन्वन्तरेषु सर्व्वेष्विति ख० ।

न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्नवणिक्पथः ।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमेतदासीत् पुरा किल ।
वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्[1] सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७०॥
ममत्वं यत्र यत्रासीत् भूयस्तस्मिंस्तदेव हि ।
तत्र तत्र प्रजास्ता वै नियमन्तिस्म सर्वदा ॥१७१॥
आहारः फलमूलन्तु प्रजानामभवत्किल ।
वैण्यात प्रभृति लोकेऽस्मिन् सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७२॥
कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्वोषधीषु वै ।
स कल्पयित्वा वत्सन्तु चाक्षुषं मनुमीश्वरः ।
पृथुर्दुदोह सस्यानि स्वतले पृथिवीं ततः ॥१७३॥
सस्यानि तेन दुग्धानि वैण्येन तु वसुन्धरां ।
मनुञ्च चाक्षुषं कृत्वा वत्सम्पात्रे च भूमये ।
तेनान्नेन तदा ता वै वर्त्तयन्ते प्रजाः सदा ॥१७४॥
ऋषिभिः श्रूयते वापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
वत्सः सोमस्त्वभूत् तेषां दोग्धा चापि बृहस्पतिः ॥१७५॥
पात्रमासीन्नु छन्दांसि गायत्र्यादीनि सर्व्वशः ।
क्षीरमासीत्तदा तेषां तपो ब्रह्म च शाश्वतं ॥१७६॥
पुनस्तुला देवगणैः पुरन्दरपुरोगमैः ।
सौवर्णं पात्रमादाय अमृतं दुदुहे तदा ।
ते नैव वर्त्तयन्ते च देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥१७७॥

---

१ वैवस्वतेऽन्तरे पूर्व्वमिति ख० ।

नागैश्च दूयते दुग्धा विषं चीरं तदा मही ।
तेषाञ्च वासुकिर्दोग्धा काद्रवेया महीजसः ॥१७८॥
नागानां वै द्विजश्रेष्ठ सर्पाणाञ्चैव सर्व्वशः ।
तेनैव वर्त्तयन्त्युग्रा महाकाया महोल्वणाः ।
तदाहारास्तदाचारास्तद्वीर्य्यास्तु तदाश्रयाः ॥१७९॥
आमपात्रे पुनर्दुग्धा त्वन्तर्द्धानमियं मही ।
वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ॥१८०॥
दोग्धा च रजतनाभस्तु पिता मणिवरस्य सः ।
यक्षात्मजो महातेजा वशी स सुमहाबलः ।
तेन ते वर्त्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥१८१॥
राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
ब्रह्मोपेतस्तु दोग्धा वै तेषामासीत् कुवेरकः ॥१८२॥
रक्षः सुमाली बलवान् चीरं रुधिरमेव च ।
कपालपात्रे निर्दुग्धा अन्तर्द्धानञ्च राक्षसैः ।
तेन चीरेण रक्षांसि वर्त्तयन्तीह सर्वशः ॥१८३॥
पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्व्वैरप्सरोगणैः ।
वत्सञ्चित्ररथङ्कृत्वा शुचीन् गन्धांस्तथैव च ॥१८४॥
तेषां विश्वावसुस्त्वासीद् दोग्धा पुत्रो मुनेः शुचिः ।
गन्धर्व्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्य्यसन्निभः ॥१८५॥
शैलैश्च दूयते दुग्धा पुनर्देवी वसुन्धरा ।
तत्रौषधीर्मूर्त्तिमती रत्नानि विविधानि च ।१८६॥
वत्सस्तु हिमवांस्तेषां मेरुर्दोग्धा महागिरिः ।

पात्रन्तु शैलमेवासीत्तेन शैलः प्रतिष्ठितः ॥१८७॥
श्रूयते वृक्षवीरुद्भिः पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
पलाशपात्रमादाय दुग्धं छिन्नप्ररोहणं ॥१८८॥
कामधुक् पुष्पितः शैलः प्लक्षो वत्सो यशस्विनी ।
सर्व्वकामदुघा दोग्ध्री पृथिवी भूतभाविनी ॥१८९॥
सैषा धात्री विधात्री च धारणी च वसुन्धरा ।
दुग्धा हितार्थं लोकानां पृथुना इति नः श्रुतं ।
चराचरस्य लोकस्य प्रतिष्ठायोनिरेव च ॥१९०॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथिवीदोहनं नाम
प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पृथुवंशानुकीर्त्तनं ।

सूत उवाच । आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।
वसु धारयते यस्माद् वसुधा तेन चोच्यते ॥१॥
मधुकैटभयोः पूर्व्वं मेदसा संपरिप्लुता ।
ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैण्यस्य धीमतः ॥२॥
इयञ्चासीत् समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।
दुहितृत्वमनुप्राप्ता पृथिवीत्युच्यते ततः ॥३॥
प्रथिता प्रविभक्ता च शोभिता च वसुन्धरा ।
सस्याकरवती राज्ञा पत्तनाकरमालिनी ।
चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णा रक्षिता तेन धीमता ॥४॥
एवं प्रभावो राजासीद्वैण्यः स नृपसत्तमः ।
नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतग्रामेण सर्व्वशः ॥५॥
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।
पृथुरेव नमस्कार्य्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥६॥
पार्थिवैश्च महाभागैः प्रार्थयद्भिर्महद्यशः ।
आदिराजा नमस्कार्य्यः पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ॥७॥
योधैरपि च संग्रामे प्रार्थयानैर्जयं युधि ।
आदिकर्त्ता नराणां वै नमस्यः पृथुरेव हि ॥८॥

यो हि योद्धा रणं याति कीर्त्तयित्वा पृथुन्नृपं ।
स घोररूपे संग्रामे क्षेमी तरति कीर्त्तिमान् ॥९॥
वैश्यैरपि च राजर्षिर्वैश्यवृत्तिसमाश्रितैः ।
पृथुरेव नमस्कार्य्यो वृत्तिदाता महायशाः ॥१०॥
एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च ।
पात्राणि च मयोक्तानि सर्व्वाण्येव यथाक्रमं ॥११॥
ब्रह्मणा प्रथमं दुग्धा पुरा पृथ्वी महात्मना ।
वायुङ्कृत्वा तदा वत्सं बीजानि वसुधातले ॥१२॥
ततः स्वायम्भुवे पूर्व्वन्तदा मन्वन्तरे पुनः ।
वत्सं स्वायम्भुवं कृत्वा दुग्धा ग्रीष्मेण वै मही ॥१३॥
मनौ स्वारोचिषे दुग्धा मही चैत्रेण धीमता ।
मनुं स्वारोचिषं कृत्वा वत्सं सस्यानि वै पुरा[१] ॥१४॥
उत्तमेऽनुत्तमेनापि दुग्धा देवभुजेन तु ।
मनुङ्कृत्वोत्तमं वत्सं सर्वसस्यानि धीमता ॥१५॥
पुनश्च पञ्चमे[१] पृथ्वी तामसस्यान्तरे मनोः ।
दुग्धेयं तामसं वत्सं कृत्वा तु बलबन्धुना ॥१६॥
चारिष्णवस्य देवस्य संप्राप्ते चान्तरे मनोः ।
दुग्धा मही पुराणेन वत्सश्चारिष्णवं प्रति ॥१७॥
चाक्षुषेऽपि च सम्प्राप्ते तदा मन्वन्तरे पुनः ।
दुग्धा मही पुराणेन वत्सं कृत्वा तु चाक्षुषं ॥१८॥

१ श्लोकोऽयं कचिल्लिखितपुस्तके नास्ति ।
१ तामसस्य चतुर्थमनुत्वात् पञ्चमे इत्ययं पाठो न समीचीनः ।

चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः।
वैण्येनेयं मही दुग्धा यथा ते कीर्तितं मया ॥१९॥
एतैर्दुग्धा पुरा पृथ्वी व्यतीतेष्वन्तरेषु वै।
देवादिभिर्मनुष्यैश्च तथा भूतादिभिश्च या ॥२०॥
एवं सर्वेषु विज्ञेया व्यतीतानागतेष्विह।
देवा मन्वन्तरेष्वस्य पृथोस्तु शृणुत प्रजाः ॥२१॥
पृथोस्तु पुत्रौ विक्रान्तौ जज्ञातेऽन्तर्द्धिपालिनौ।
शिखण्डिनी हविर्द्धानमन्तर्द्धानाद् व्यजायत ॥२२॥
हविर्द्धानात् षडाग्नेयी धिषणाऽजनयत् सुतान्।
प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ[1] ॥२३॥
प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः।
बलश्रुततपोवीर्यैः पृथिव्यामेकराड़सौ।
प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य तस्मात् प्राचीनवर्ह्यसौ[2] ॥२४॥
समुद्रतनयायान्तु कृतदारः स वै प्रभुः।
महतस्तमसः पारे सवर्णायां प्रजापतेः।
सवर्णाऽधत्त सामुद्री दश प्राचीनवर्हिषः ॥२५॥
सर्व्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः।
अपृथग्धर्म्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः।
दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥२६॥
तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः।
अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥२७॥

---

१ व्रताजिनाविति क॰, ङ॰ च। २ पाठोऽयं न समीचीनः।

मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः ।
दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥ ३८ ॥
दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन वीर्यवान् ।
असृजन्मानसानादौ[1] प्रजा दक्षोऽथ मैथुनात् ॥ ३९ ॥
अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदान् ।
विसृज्य मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः ॥ ४० ॥
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ४१ ॥
एभ्यो दत्त्वा ततोऽन्या वै चतस्रोऽरिष्टनेमिने ।
द्वे चैव बाहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ।
कन्यामेकां कृशाश्वाय तेभ्योऽपत्यं निबोधत ॥ ४२ ॥
अन्तरं चाक्षुषस्याथ मनोः षष्ठन्तु हीयते ।
मनोर्वैवस्वतस्यापि सप्तमस्य प्रजापतेः ॥ ४३ ॥
तासु देवाः खगा गावो नागा दितिजदानवाः ।
गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥ ४४ ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् प्रजा मैथुनसम्भवाः ।
सङ्कल्पाद्दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ४५ ॥
ऋषय ऊचुः । देवानां दानवानाञ्च देवर्षीणाञ्च ते शुभः ।
सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ॥ ४६ ॥
प्राणात् प्रजापतेर्जन्म दक्षस्य कथितं त्वया ।
कथं प्राचेतसत्वञ्च पुनर्लेभे महातपाः ॥ ४७ ॥
एतन्नः संशयं सूत व्याख्यातुं त्वमिहार्हसि ।

---

१ असृजन्मनसा चादाविति ट० ।

स दौहित्रश्च सोमस्य कथं श्वशुरताङ्गतः ॥४८॥
सूत उवाच । उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु सत्तमाः ।
ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्यावन्तश्च ये नराः ॥४९॥
युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो द्विजाः ।
पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥५०॥
ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीत् द्विजोत्तमाः ।
तप एव गरीयोऽभूत् प्रभावश्चैव कारणं ॥५१॥
इमां विसृष्टिं यो वेद चाक्षुषस्य चराचरं ।
प्रजानामायुरुत्तीर्णः स्वर्गलोके महीयते ॥५२॥
एष सर्गः समाख्यातश्चाक्षुषस्य समासतः ।
इत्येते षड्विसर्गा हि क्रान्ता मन्वन्तरात्मकाः ।
स्वायम्भुवाद्याः संक्षेपाच्चाक्षुषान्ता यथाक्रमं ॥५३॥
एते सर्गा[१] यथाप्रश्नं प्रोक्ता वै द्विजसत्तमाः ।
वैवस्वतनिसर्गेण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः ॥५४॥
अनन्ता नातिरिक्ताश्च सर्वे सर्गा विवस्वतः ।
आरोग्यायुःप्रमाणेन धर्मतःकामतोऽर्थतः ।
एतानेव गुणानेति यः पठत्यनसूयकः ॥५५॥
वैवस्वतस्य वक्ष्यामि साम्प्रतस्य महात्मनः ।
समासाद्व्यासतः सर्गं ब्रुवतो मे निबोधत ॥५६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथुवंशानुकीर्त्तनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

१ सर्व्वे इति क०।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

वैवस्वतसर्गवर्णनं ।

सूत उवाच । सप्तमे तत्र पर्य्याये मनोर्वैवस्वतस्य च ।
मारीचात्कश्यपाद्देवा जज्ञिरे परमर्षयः ॥१॥
आदित्या वसवो रुद्रा साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चैव ह्यष्टौ देवगणाः स्मृताः ॥२॥
आदित्या मरुतो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च वसवो विश्वे धर्म्मपुत्रास्त्रयो गणाः ॥३॥
भृगोस्तु भार्गवो देवो ह्यङ्गिरोऽङ्गिरसः सुतः ।
वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् नित्यं ते छन्दजाः सुराः ॥४॥
एष सर्गस्तु मारीचो विज्ञेयः साम्प्रतः शुभः ।
तेजस्वी साम्प्रतस्तेषामिन्द्रो नाम्ना महाबलः ॥५॥
अतीतानागता ये च वर्त्तन्ते ये च साम्प्रतं ।
सर्व्वे मन्वन्तरेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ॥६॥
भूतभव्यभवन्नाथः सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
मघवन्तश्च ते सर्व्वे शृङ्गिणो वज्रपाणयः ।
सर्व्वैः क्रतुशतेनेष्टं पृथक् शतगुणेन तु ॥७॥
त्रैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्त्यचलानि च ।
अभिभूयावतिष्ठन्ते धर्म्माद्यैः कारणैरपि ॥८॥

तेजसा तपसा बुद्ध्या बलश्रुतपराक्रमैः।
भूतभव्यभवन्नाथा यथा ते प्रभविष्णवः।
एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत ॥९॥
भूतं भव्यं भविष्यन्तत् स्मृतं लोकत्रयं द्विजैः।
भूर्लोकोऽयं स्मृतो भूमिरन्तरीक्षं भुवं स्मृतं।
भव्यं स्मृतं दिवं ह्येतत् तेषां वक्ष्यामि साधनं ॥१०॥
ध्यायता पुत्रकामेन ब्रह्मणाग्रे विभाषितं।
भूरिति व्याहृतं पूर्वं भूर्लोकोऽयमभूत्तदा ॥११॥
भूसत्तायां स्मृतो धातुस्तथाऽसौ लोकदर्शने।
भूतत्वाद्दर्शनत्वाच्च भूर्लोकोऽयमभूत्ततः।
अतोऽयं प्रथमो लोको भूतत्वाद्भूर्द्विजैः स्मृतः ॥१२॥
भूतेऽस्मिन् भवदित्युक्तं द्वितीयं ब्रह्मणा पुनः।
भवत्युत्पद्यमानेन कालशब्दोऽयमुच्यते ॥१३॥
भवनात्तु भुवर्लोको निरुक्तज्ञैर्निरुच्यते।
अन्तरीक्षं भुवस्तस्मात् द्वितीयो लोक उच्यते ॥१४॥
उत्पन्ने तु भुवर्लोके तृतीयं ब्रह्मणा पुनः।
भव्येति व्याहृतं यस्मात् भव्यो लोकस्तदाऽभवत् ॥१५॥
अनागते भव्य इति शब्द एष विभाव्यते।
तस्माद्भव्यो ह्यसौ लोको नामतस्तु दिवं स्मृतं[१] ॥१६॥
स्वरित्युक्तं तृतीयोऽन्यो भाव्यो लोकस्तदाऽभवत्।
भाव्य इत्येष धातुर्वै भाव्ये काले विभाव्यते ॥१७॥

---

१ भवनात्तु भुवर्लोक इत्यादिः दिवं स्मृतमित्यन्तः पाठः क०पुस्तके नास्ति।

भूरितीयं स्मृता भूमिरन्तरीक्षं भुवं स्मृतं।
दिवं स्मृतं तथा भाव्यं त्रैलोक्यस्यैष संग्रहः ॥१८॥
त्रैलोक्ययुक्तैर्व्याहारैस्त्रिलो व्याहृतयोऽभवन्।
नाथ इत्येष धातुर्वै धातुज्ञैः पालने स्मृतः ॥१९॥
यस्माद्भूतस्य लोकस्य भव्यस्य भवतस्तदा।
लोकत्रयस्य नाथास्ते तस्मादिन्द्रा द्विजैः स्मृताः ॥२०॥
प्रधानभूता देवेन्द्रा गुणभूतास्तथैव च।
मन्वन्तरेषु ये देवा यज्ञभाजो भवन्ति हि ॥२१॥
यक्षगन्धर्व्वरक्षांसि पिशाचोरगदानवाः।
महिमानः स्मृता ह्येते देवेन्द्राणान्तु सर्व्वशः ॥२२॥
देवेन्द्रा गुरवो नाथा राजानः पितरो हि ते।
रक्षन्तीमाः प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेणेह सुरोत्तमाः ॥२३॥
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं देवेन्द्राणां समासतः।
सप्तर्षीन् सम्प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं ये दिवि स्थिताः ॥२४॥
गाधिजः कौशिको धीमान् विश्वामित्रो महातपाः।
भार्गवो जमदग्निश्च ऊरुपुत्रः प्रतापवान् ॥२५॥
बृहस्पतिसुतश्चापि भारद्वाजो महातपाः।
औतथ्यो गौतमो विद्वान् शरद्वान्नाम धार्मिकः ॥२६॥
स्वायम्भुवोऽत्रिर्भगवान् ब्रह्मकोशस्तु पञ्चमः।
षष्ठो वाशिष्ठपुत्रस्तु वसुमान् लोकविश्रुतः ॥२७॥
वत्सारः काश्यपश्चैव सप्तैते साधुसम्मताः।
एते सप्तर्षयः सिद्धा वर्त्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥२८॥

इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च(१)।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उद्दिष्ट एव च ॥२८॥
करूषश्च पृषध्रश्च वसुमान् नवमः स्मृतः।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः।
कीर्त्तिता वै मया ह्येते सप्तमश्चैतदन्तरं ॥३०॥
इत्येष वै मया पादो द्वितीयः कथितो द्विजाः।
विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥३१॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतसर्गवर्णनं नाम तृतीयो-ऽध्यायः। समाप्तोऽयमनुषङ्गपादः।

---

१ ययातिरेव चेति क०, ड०, ट० च।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं ।

ऋषय ऊचुः । श्रुत्वा पादं द्वितीयन्तु क्रान्तं सूतेन धीमता ।
अतस्तृतीयं पप्रच्छ पादं वै शांशपायनः ॥१॥
पादः क्रान्तो द्वितीयोऽयमनुषङ्गेण यस्त्वया ।
तृतीयं विस्तरात्पादं सोपोद्घातं प्रकीर्त्तय ।
एवमुक्तोऽब्रवीत्सूतः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥२॥
सूत उवाच । कीर्त्तयिष्ये तृतीयन्तु सोपोद्घातं सविस्तरं ।
पादं समुदयाद्विप्रा गदतो मे निबोधत ॥३॥
मनोर्वैवस्वतस्येमं साम्प्रतस्य महात्मनः ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च निसर्गं शृणुत द्विजाः ॥४॥
चतुर्युगैकसप्तत्या सङ्ख्यातः पूर्वमेव तु ।
सह देवगणैश्चैव ऋषिभिर्दानवैः सह ॥५॥
पितृगन्धर्व्वयक्षैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा[१] ।
मानुषैः पशुभिश्चैव पक्षिभिः स्थावरैः सह ॥६॥
मन्वादिकं भविष्यान्तं आख्यानैर्बहुविस्तरं ।
वक्ष्ये वैवस्वतं सर्गं नमस्कृत्य विवस्वते ॥७॥
आद्ये मन्वन्तरेऽतीताः सर्गाः प्रावर्त्तकाश्च ये ।

---

१ रक्षोभूतगणैरपीति ख०, ङ० च ।

स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं सप्तासन् ये महर्षयः ।
चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ॥८॥
दक्षस्य च ऋषीणाञ्च भृग्वादीनां महौजसां ।
शापान्महेश्वरस्यासीत् प्रादुर्भावो महात्मनां ॥९॥
भूयः सप्तर्षयस्ते च उत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
पुत्त्रत्वे कल्पिताश्चैव स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥१०॥
प्रजामन्तानकृद्भिस्तैरुत्पद्यद्भिर्महात्मभिः ।
पुनः प्रवर्त्तितः सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमं ॥११॥
तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धज्ञानकर्म्मणां ।
समासव्यासयोगाभ्यां यथावदनुपूर्वशः ॥१२॥
येषामन्वयसम्भूतैर्लोकोऽयं सचराचरः ।
पुनः स पूरितः सर्गो ग्रहनक्षत्रमण्डितः ॥१३॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य मुनीनां संशयोऽभवत् ।
ततस्ते संशयाविष्टाः सूतं संशयनिश्चये ।
सत्कृत्य परि पप्रच्छुर्मुनयः शंसितव्रताः ॥१४॥
ऋषय ऊचुः । कथं सप्तर्षयः पूर्व्वमुत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
पुत्त्रत्वे कल्पिताश्चैव तन्नो निगद सत्तम ।
ततोऽब्रवीन्महातेजाः सूतः पौराणिकः शुभं ॥१५॥
कथं सप्तर्षयः सिद्धाः[१] ये वै स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
मन्वन्तरं समासाद्य पुनर्वैवस्वतं किल ॥१६॥

---

१ शुद्धा इति ङ० ।

भवाभिशापात्संविग्ना ह्यभ्यासास्ते तदा तपः ।
उपपन्ना जने लोके सकृदागामिनस्तु ते ॥१७॥
ऊचुः सर्वे ततोऽन्योन्यं जनलोके महर्षयः ।
ऊचुरेव महाभागा वारुणे वितते क्रतौ ॥१८॥
सर्वे वयं प्रसूयामश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
पितामहात्मजाः सर्वे ततः श्रेयो भविष्यति ॥१९॥
स्वायम्भुवेऽन्तरे शप्ताः सप्तार्थं ते भवेन तु ।
जज्ञिरे वै पुनस्ते ह जनलोकाद्दिवं गताः(१) ॥२०॥
देवस्य महतो यज्ञे(२) वारुणीं बिभ्रतस्तनुं ।
ब्रह्मणो जुह्वतः शुक्रमग्नौ पूर्वं प्रजेप्सया ।
ऋषयो जज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिति नः श्रुतं ॥२१॥
भृगुरङ्गिरा मरीचिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥२२॥
तथास्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः ।
यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्त्तिमान् ॥२३॥
मूर्त्तिमन्ति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः ।
ऋग्वेदश्चाभवत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥२४॥
यजुर्वेदश्च वृत्ताढ्य ॐकारवदनोज्ज्वलः ।
स्थितो यज्ञार्थसंपृक्तसूक्तब्राह्मणमन्त्रवान् ॥२५॥

---

१ जनलोकादिहागता इति ख०, ङ०, ट० च ।
२ देवस्य महतो यज्ञ इति ट० ।

सामवेदश्च वृन्दाख्यः सर्व्वगेयपुरःसरः ।
विश्वावस्वादिभिः सार्द्धं गन्धर्व्वैः सम्भृतोऽभवत् ॥२६॥
ब्रह्मवेदस्तथा घोरैः कृत्याविधिभिरन्वितः ।
प्रत्यङ्गिरसयोगैश्च द्विशरीरशिरोऽभवत्[1] ॥२७॥
लक्षणानि स्वरा स्तोभा निरुक्तस्वरभक्तयः ।
आश्रयस्तु वषट्कारो निग्रहप्रग्रहावपि ॥२८॥
दीप्ता दीप्तिरिला देवी दिशः प्रदिशगीश्वराः[2] ।
देवकन्याश्च पत्न्यश्च तथा मातर एव च ॥२९॥
आयुः सर्वत एवैते देवस्य यजतो मुखे ।
मूर्त्तिमन्तः सुरूपाख्या वरुणस्य वपुर्भृतः ॥३०॥
स्वयम्भुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ।
ब्रह्मर्षिभावभूतस्य विधानाच्च न संशयः ॥३१॥
कृत्वा जुहाव स्रुग्भ्याश्च स्रुवेण परिगृह्य च ।
आज्यवज्जुहवाञ्चक्रे मन्त्रवच्च पितामहः ॥३२॥
ततः स जनयामास भूतग्रामं प्रजापतिः ।
तस्यार्व्वाक्तेजसस्तस्य यश्च लोकेषु तैजसं ।
तमसाभावव्याप्यत्वं तथा सत्त्वं तथा रजः[3] ॥३३॥
सगुणास्तेजसो नित्यं आकाशे तमसि स्थितं ।
तमसस्तेजसत्वाच्च सर्व्वभूतानि जज्ञिरे ॥३४॥

---

१ द्विशरीरस्थितोऽभवदिति ख० ।
२ पाठोऽयं न समीचीनः ।
३ तमसाभावमाप्यत्वमाप्यत्वञ्च तथा रज इति ट० ।

यदा तस्मिन्नजायन्त काले पुत्रास्तु कर्म्मजाः(१)।
आज्यस्थालीमुपादाय स्वशुक्रं हुतवांश्च ह ॥३५॥
शुक्रे हुतेऽथ तस्मिंस्तु प्रादुर्भूता महर्षयः।
ज्वलन्तो वपुषा युक्ताः सप्त वै प्रसवैर्गुणैः ॥३६॥
हुते चाग्नौ सकृच्छुक्रे ज्वालाया निःसृतः कविः।
हिरण्यगर्भस्तं दृष्ट्वा ज्वालां भित्त्वा विनिःसृतं।
भृगुस्त्वमिति होवाच यस्मात्तस्मात् स वै भृगुः ॥३७॥
महादेवस्तथोद्भूतं दृष्ट्वा ब्राह्मणमब्रवीत्।
ममैष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य त्वऽयं प्रभो।
विजज्ञेऽथ भृगुर्देवो मम पुत्रो भवत्वऽयं ॥३८॥
तथेति समनुज्ञातो महादेवः स्वयम्भुवा।
पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तदा भृगुं।
वारुणा भृगवस्तस्मात् तदपत्यञ्च स प्रभुः ॥३९॥
द्वितीयन्तु ततः शुक्रमङ्गारेष्वपतत् प्रभुः।
अङ्गारेष्वङ्गिरोऽङ्गानि संहितानि ततोऽङ्गिराः ॥४०॥
सम्भूतिं तस्य तां दृष्ट्वा वह्निर्ब्रह्माणमब्रवीत्।
रेतोधास्तुभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥४१॥
एवमस्त्विति सोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सदसत्पतिः।
तस्मादङ्गिरसश्चापि आग्नेया इति नः श्रुतं ॥४२॥
षट्कृत्वस्तु पुनः शुक्रे ब्रह्मणा लोककारिणा(२)।

---

१ समुत्पत्तेजस इत्यादिः कर्म्मजा इत्यन्तः पाठः क०, ट० पुस्तके नास्ति।
२ लोकधारिणेति ख०।

हुते समभवंस्तत्र षड्ब्रह्माण इति श्रुतिः ॥४ ३॥
मरीचिः प्रथमस्तत्र मरीचिभ्यः समुत्थितः ।
क्रतौ तस्मिन् सुतो ब्रह्मो यतस्तस्मात्स वै क्रतुः ॥४ ४॥
अहं तृतीय इत्यर्थस्तस्मादत्रिः स कीर्त्त्यते ।
केशैश्च निशितैर्भूतः पुलस्त्यस्तेन स स्मृतः ॥४ ५॥
केशैर्लम्बैः[1] समुद्भूतस्तस्मात्तु पुलहः स्मृतः ।
वसुमध्यात् समुत्पन्नो वसुमान् वसुधाश्रयः ॥४ ६॥
वशिष्ठ इति तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ।
इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः षण्महर्षयः ॥४ ७॥
लोकस्य सन्तानकरास्तैरिमा वर्द्धिताः प्रजाः ।
प्रजापतय इत्येवं पठ्यन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥४ ८॥
अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः ।
उत्पादिता ऋषिगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः ॥४ ९॥
मारीचा भार्गवाश्चैव तथैवाङ्गिरसोऽपरे ।
पौलस्त्याः पौलहाश्चैव वाशिष्ठाश्चैव विश्रुताः ।
आत्रेयाश्च गणाः प्रोक्ताः पितॄणां लोकविश्रुताः ॥५०॥
एते समासतस्तात पुरैव तु गणास्त्रयः ।
अपूर्व्वाश्च[2] प्रकाशाश्च ज्योतिष्मन्तश्च विश्रुताः ॥५१॥
तेषां राजा यमो देवो यमैर्विहितकल्मषाः ।

---

१ केशैर्लोलैरिति ङ०, ट० च ।
२ अमर्त्ताश्चेति ट० ।

अपरे प्रजानां पतयस्तान् शृणुध्वमतन्द्रिताः[१] ॥५२॥
कर्द्दमः कश्यपः शेषो विक्रान्तः सुश्रुवास्तथा ।
बहुपुत्रः कुमारश्च विवस्वान् शुद्धिचिस्तवाः ॥५३॥
प्रचेतसोऽरिष्टनेमिर्बहुलश्च प्रजापतिः ।
इत्येवमादयोऽन्येऽपि बहवश्च प्रजेश्वराः ॥५४॥
कुशोच्चया वालखिल्याः सम्भूताः परमर्षयः ।
मनोजवाः सर्व्वगताः सार्व्वभौमाश्च तेऽभवन् ॥५५॥
जाता भस्मव्यपोहिन्यां ब्रह्मर्षिगणसम्मताः ।
वैखानसा मुनिगणास्तपःश्रुतपरायणाः ॥५६॥
स्रोतोभ्यस्तस्य चोत्पन्नावश्विनौ रूपसम्मितौ ।
विदुर्जन्माचरजसो विमला नेत्रसम्भवाः ॥५७॥
ज्येष्ठाः प्रजानां पतयः स्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
ऋषयो रोमकूपेभ्यस्तथा स्वेदमलोद्भवाः ॥५८॥
दारुणा हि ऋते मासा[२] निर्यासाः पक्षसन्धयः ।
वत्सरा ये त्वहोरात्राः पित्तं ज्योतिश्च दारुणं ॥५९॥
रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितं कनकं स्मृतं ।
तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धूमस्य पशवः स्मृताः ॥६०॥
येऽर्च्चिषस्तस्य ते रुद्रास्तथादित्याः समुद्भवाः ।
अङ्गारेभ्यः समुत्पन्ना ज्योतिषो दिव्यमानुषाः ॥६१॥

---

१ प्रजानां पतयः सर्व्वे तान् शृणुध्वं समाहिता इति ख० ।
२ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

आदिमानस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मसमुद्भवः ।
सर्वकामदमित्याहुस्तत्र कन्यामुदाहरन् ॥६२॥
ब्रह्मा सुरगुरुस्तत्र त्रिदशैः संप्रमोदति ।
इमे वै जनयिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वराः ॥६३॥
सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्विनः ।
तत्प्रसादादिमान् लोकान् धारयेयुरिमाः क्रियाः[1] ॥६४॥
इत्थं संवर्द्धयामास तत्र तेजो विवर्द्धनं ।
देवेषु वेदविद्वांसः[2] सर्वे राजर्षयस्तथा ॥६५॥
वेदमन्त्रपराः सर्वे प्रजापतिगुणोद्भवाः ।
अनन्तं ब्रह्म सत्यञ्च तपश्च परमं भुवि ॥६६॥
सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ।
ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव लोकाश्चैव चराचराः ॥६७॥
मरीचिमादितः कृत्वा देवाश्च ऋषिभिः सह ।
अपत्यानीह सञ्चिन्त्य तेऽपत्यङ्कामयामहे ॥६८॥
तस्मिन् यज्ञे महाभागा देवाश्च ऋषिभिः सह ।
एतद्वंशसमुद्भूताः स्थानकालाभिमानिनः ॥६९॥
स च तेनैव रूपेण स्थापयेयुरिमाः प्रजा ।
युगादिनिधनाश्चैव स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ॥७०॥
ततोऽब्रवील्लोकगुरुः परमित्यविचारयन् ।

---

१ प्रजा इति ख० ।
२ सर्व्वे वै देवदेवेष्विति क० ।

एवं देवा विनिर्दिष्टा मया सृष्टा न संशयः ।
भवतां वंशसम्भूताः पुनरेते महर्षयः ॥७१॥
तेषां भृगोः कीर्तयिष्ये वंशं पूर्वमहात्मनः ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥७२॥
भार्या भृगोरप्रतिमे उत्तमेऽभिजने शुभे ।
हिरण्यकशिपोः कन्या दिव्या नाम परिश्रुता ।
पुलोम्नश्चापि पौलोमी दुहिता वरवर्णिनी ॥७३॥
भृगोस्त्वजनयद्दिव्या काव्यं वेदविदां वरं ।
देवासुराणामाचार्यं शुक्रङ्कविसुतं ग्रहं ॥७४॥
स शुक्रश्चोशनाः ख्यातः स्मृतः काव्योऽपि नामतः ।
पितॄणां मानसी कन्या सोमपानां यशस्विनी ।
शुक्रस्य भार्याङ्गी[1] नाम विजज्ञे चतुरः सुतान् ॥७५॥
ब्राह्मेण तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मवित्तमः ।
तस्यामेव तु चत्वारः पुत्राः शुक्रस्य जज्ञिरे ॥७६॥
त्वष्टा वरूत्री द्वावेतौ शण्डामर्कौ च तावुभौ ।
ते तदादित्यसङ्काशा ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥७७॥
रजनः पृथुरश्मिश्च विद्वान्यश्च दृढङ्गिराः ।
वरूत्रिणः सुता ह्येते ब्रह्मिष्ठाः सुरयाजकाः ७८॥
इज्याधर्मविनाशार्थं मनुमेत्याभ्ययोजयन् ।
निरस्यमानं वै धर्मं दृष्ट्वेन्द्रो मनुमब्रवीत् ॥७९॥

---

१ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः ।

एतेनैव तु कामं त्वां प्रापयिष्यामि याजन[१] ।
श्रुत्वेन्द्रस्य तु तद्वाक्यं तस्माद्देशादपाक्रमन् ॥८०॥
तिरोभूतेषु तेष्विन्द्रो धर्मपत्नीञ्च देवतां ।
ग्रहेण मारयित्वा तु ततः सोऽनुससार तां ॥८१॥
तत इन्द्रविनाशाय यतमानान्यतींस्तु तान् ।
तत्रागतान् पुनर्दृष्ट्वा दृष्टानिन्द्रः प्रहृत्य तु ।
सखाप देवदेवस्य वेद्यां वै दक्षिणे ततः ॥८२॥
तेषान्तु भक्षमाणानां तत्र शालावृकैः सह ।
शीर्षाणि न्यपतंस्तानि खर्जूराण्यभवंस्ततः ॥८३॥
एवं वरूत्रिणः पुत्रा इन्द्रेण निहताः पुरा ।
यजन्यान्देवयानी च शुक्रस्य दुहिताऽभवत् ॥८४॥
त्रिशिरा विश्वरूपस्तु त्वष्टुः पुत्रोऽभवन्महान् ।
विश्वरूपानुजश्चापि विश्वकर्मा यमः स्मृतः ॥८५॥
भृगोस्तु भृगवो देवा जज्ञिरे द्वादशात्मजाः ।
देव्यान्तान् सपुर्व सर्वान् काव्यश्चैवात्मजान्[२] प्रभुः ॥८६॥
भुवनो भावनश्चैव अन्त्यश्चान्त्यायतस्तथा ।
क्रतुः श्रवाश्च मूर्द्धा च व्यजयो व्यसुषश्च यः ।
प्रसवश्चाव्ययश्चैव द्वादशोऽधिपतिः स्मृतः ॥८७॥
इत्येते भृगवो देवाः स्मृता द्वादश याज्ञिकाः ।
पौलोम्यजनयत्पुत्रं ब्रह्मिष्ठं वसिनं विभुं ॥ ८८ ॥

---

१ याजयन्निति ख० ।
२ काव्यश्चैवानुजानिति ङ०, ट० च ।

व्याधितः सोऽष्टमे मासि गर्भक्रूरेण कर्म्मणा ।
च्यवनाच्च्यवनामोऽथ चेतनस्तु प्रचेतसः ।
प्राचेतसाच्च्यवनक्रोधाद्ध्वानं पुरुषादजः[१] ॥८९॥
जनयामास पुत्रौ द्वौ सुकन्यायाञ्च भार्गवः ।
आत्मवानं[२] दधीचञ्च[३] तावुभौ साधुसम्मतौ ॥९०॥
सारस्वतः सरस्वत्यां दधीचाच्चोपपद्यते ।
रुची पत्नी[४] महाभागा आत्मवानस्य नाहुषी ॥९१॥
तस्य ऊर्वाच्चर्पिर्जज्ञे ऊरू भित्त्वा महायशाः ।
और्व्वस्यासीदृचीकस्तु दीप्ताग्निसदृशप्रभः ॥९२॥
जमदग्निर्ऋचीकस्य सत्यवत्यां व्यजायत ।
भृगोश्च रुचिपर्य्याये[५] रौद्रवैष्णवयोस्तथा ॥९३॥
जमनाद्वैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत ।
रेणुका जमदग्नेस्तु शक्रतुल्यपराक्रमं ।
ब्रह्मक्षत्रमयं रामं सुषुवेऽमिततेजसं ॥९४॥
और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमं ।
तेषां पुत्रसहस्राणि भार्गवाणां परस्परात् ॥९५॥
ऋष्यन्तरेषु वै वाह्या बहवो भार्गवाः स्मृताः ।

---

१ श्लोकार्द्धमिदं न समीचीनं ।
२ आत्मानं वेति ङ० ।
३ दधीचिञ्चेति ख० ।
४ रुचिपत्नीति ख० ।
५ रुचिपर्य्याये इति ङ० ।

वत्सो विस्रोऽभिषेणश्च[१] पाण्डः पथ्यः सशौनकः।
गोत्रेण सप्तमा ह्येते पञ्चा ज्ञेयास्तु भार्गवाः ॥९६॥
शृणुताङ्गिरसो वंशमग्नेः पुत्रस्य धीमतः।
यस्यान्ववाये सम्भूता भारद्वाजाः सगौतमाः।
देवाश्चाङ्गिरसो मुख्यास्त्विषुमन्तो महौजसः ॥९७॥
सुरूपा चैव मारीची कार्द्दमी च तथा स्वराट्।
पथ्या च मानवी कन्या तिस्रो भार्य्यास्त्वथर्व्वणः।
इत्येताङ्गिरसः पत्न्यस्तासु वक्ष्यामि सन्ततिं ॥९८॥
अथर्व्वणस्तु दायादास्तासु जाताः कुलोद्वहाः।
उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्मनां ॥९९॥
बृहस्पतिः सुरूपायां गौतमः सुषुवे स्वराट्।
अबन्ध्यं वामदेवञ्च उतथ्यमुशिजन्तथा ॥१००॥
धिषणुः पुत्रस्तु पथ्यायां संवर्त्तश्चैव मानसः।
विचित्तश्च तथायस्यः शरद्वांश्चाप्युतथ्यजः ॥१०१॥
अशिजो दीर्घतमा बृहदुक्थो वामदेवजः।
धिषणोः पुत्रः सुधन्वान ऋषभश्च सुधन्वनः ॥१०२॥
रथकाराः स्मृता देवा ऋषयो ये परिश्रुताः।
बृहस्पतेर्भरद्वाजो विश्रुतः सुमहायशाः ॥१०३॥
अङ्गिरसस्तु संवर्त्तो देवानङ्गिरसः शृणु।
बृहस्पतेर्यवीयांसो देवा ह्याङ्गिरसः स्मृताः ॥१०४॥
औरसाङ्गिरसः पुत्राः सुरूपायां विजज्ञिरे।

---

१ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः।

औदार्यायुर्दनुर्दक्षो दर्भः प्राणस्तथैव च ।
हविर्मांश्च हविष्णुश्च क्रतुः सत्यश्च ते दश ॥१०५॥
अयस्यस्तु उतथ्यश्च वामदेवस्तथोशिजः ।
भारद्वाजाः शाङ्कृतिका गार्ग्यकाण्वरथीतराः ॥१०६॥
मुद्गला विष्णुवृद्धाश्च हरिता वायवस्तथा ।
तथा भाक्ता भरद्वाजा आर्षभाः किम्भयास्तथा ॥१०७॥
एते ह्याङ्गिरसः पक्षा विज्ञेया दश पञ्च च ।
ह्यव्यन्तरेषु वै वाह्या बहवोऽङ्गिरसः स्मृताः ॥१०८॥
मारीचं परिवक्ष्यामि वंशमुत्तमपूरुषम् ।
यस्यान्ववाये सम्भूतं जगत् स्थावरजङ्गमं ॥१०९॥
मरीचिरापस्सकमे ताभिध्यायन् प्रजेप्सया[1] ।
पुत्रः सर्व्वगुणोपेतः प्रजावान् सुरुचिर्द्दितिः ।
संपूज्यते प्रशस्तायां मनसा भाविता प्रभुः ॥११०॥
आहूताश्च ततः सर्वा आपः समवसत् प्रभुः ।
तासु प्रणिहितात्मानमेकः सोऽजनयत् प्रभुः ॥१११॥
पुत्रमप्रतिमन्नाम्नाऽरिष्टनेमिः प्रजापतिः ।
पुत्रं मरीचं सूर्याभं वधोवेशा[2] व्यजीजनत् ॥११२॥
प्रध्यायन् हि सतां वाचं पुत्रार्थी सलिले स्थितः ।
सप्तवर्षसहस्राणि ततः सोऽप्रतिमोऽभवत् ॥११३॥
कश्यपः सवितुर्विद्वांस्तेन सः[3] ब्रह्मणः समः ।

१ प्रजेच्छयेति ख० ।
२ पाठोऽयमसमीचीनः ।
३ तेजसेति ख० ।

मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु ब्राह्मणांशेन जायते ॥११४॥
कन्यानिमित्तमित्युक्त दक्षेण कुपिता: प्रजा: ।
अपिवत्स तदा कश्यं कश्यं मद्यमिहोच्यते ॥११५॥
वाक्यकमा हि [1] विज्ञेया ब्राह्मण: कश्य उच्यते ।
कश्यं मद्यं स्मृतं विप्रै: कश्यपानात्तु कश्यप: ॥११६॥
करोति नाम यद्वाचो वाचं क्रुरमुदाहृतं ।
दक्षाभिशप्त: कुपित: कश्यपस्तेन सोऽभवत् ॥११७॥
तस्माच्च कश्यपेनोक्तो ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
तस्माद्दक्ष: कश्यपाय कन्यास्ता: प्रत्यपद्यत ।
सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्य: सर्वास्ता लोकमातर: ॥११८॥
इत्येतमृषिसर्गन्तु पुण्यं यो वेद वारुणं ।
आयुष्मान् पुण्यवान् शुद्ध: स्वर्गमाप्नोत्यनुत्तमं ।
धारणात् श्रवणाच्चैव सर्वपापै: प्रमुच्यते ॥११९॥
अथाब्रुवन् पुन: सर्वे मुनयो रोमहर्षणं ।
विनिवृत्ते प्रजासर्गे षष्ठे वै चाक्षुषस्य ह ।
निसर्ग: सम्प्रवृत्तोऽयं मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२०॥
सूत उवाच । प्रजा: सृजेति व्यादिष्ट: स्वयं दक्ष: स्वयम्भुवा ।
ससर्ज दक्षो भूतानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ।
उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२१॥
तत: प्रवृत्तो दक्षस्तु प्रजा: स्रष्टुं चतुर्व्विधा: ।
जरायुजा अण्डजाश्च उद्भिज्जा: स्वेदजास्तथा ॥१२२॥

---

१ पाठोयमादर्शसम्मतो मुद्रित: । परन्त्वयमसमीचीन: ।

दशवर्षसहस्राणि तप्त्वा घोरं महत्तपः ।
सम्भावितो योगबलैरणिमाद्यैर्विशेषतः ॥१२३॥
आत्मानं व्यभजत् श्रीमान् मनुष्योरगराक्षसान् ।
देवासुरसगन्धर्वान् दिव्यसंहननप्रजान् ।
ईश्वरानात्मनस्तुल्यान् रूपद्रविणतेजसा ॥१२४॥
तथैवान्यानि मुदितो गतिमन्ति ध्रुवाणि च ।
मानसान्येव भूतानि सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥१२५॥
ऋषीन् देवान् सगन्धर्वान् मनुष्योरगराक्षसान् ।
यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुमृगांस्तथा ॥१२६॥
यदास्य मनसा सृष्टा न व्यवर्द्धन्त ताः प्रजाः ।
अपध्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥१२७॥
मैथुनेन च भावेन सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
असिक्नी(१) चावहत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥१२८॥
सुतां सुमहता युक्तां तपसा लोकधारिणीं ।
यया धृतमिदं सर्व्वं जगत् स्थावरजङ्गमं ॥१२९॥
अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ प्राचेतसं प्रति ।
दक्षस्योद्वहतो भार्यामसिक्नीं वीरणीं परां(२) ॥१३०॥
कृपानां नियुतं दक्षः सर्पिणां साभिमानिनां ।
नदीगिरिषु सर्व्वांस्ताः पृष्ठतोऽनुययौ प्रभुः ॥१३१॥
तं दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रोक्तं प्रतिष्ठास्यति वै प्रजाः ।

१ असक्नीमिति ट० ।
२ पुरेति ट० ।

प्रथमात्र द्वितीया तु दक्षस्येह प्रजापतेः ॥१३२॥
तथागच्छद् यथाकालं कृपानां नियुते तु सः।
असिक्नीं वैरिणीं यत्र दक्षः प्राचेतसोऽवहत् ॥१३३॥
अथ पुत्रसहस्रं स वैरिण्याममितौजसा।
असिक्न्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः ॥१३४॥
तांस्तु दृष्ट्वा महातेजाः स विवर्द्धयिषून् प्रजाः।
देवर्षिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः।
नाशाय वचनं तेषां शापायैवात्मनोऽब्रवीत् ॥१३५॥
यः स वै प्रोच्यते विप्रः कश्यपस्येति शुचिसः।
दक्षशापभयाद्भीतो ब्रह्मर्षिस्तेन कर्म्मणा ॥१३६॥
यः कश्यपसुतस्याथ परमेष्ठी व्यजायत।
मानसः कश्यपस्येह दक्षशापभयात् पुनः ॥१३७॥
तस्मात् स कश्यपस्याथ द्वितीयं मानसोऽभवत्।
स हि पूर्व्वमुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः ॥१३८॥
येन दक्षस्य पुत्रास्ते हर्य्यश्वा इतिविश्रुताः।
निरुद्धार्थं नाशिताः सर्व्वे विनष्टाश्च न संशयः ॥१३९॥
तस्योद्यतस्तदा दक्षः क्रुद्धो नाशाय वै प्रभुः।
ब्रह्मर्षीन् वै पुरस्कृत्य याचितः परमेष्ठिना ॥१४०॥
ततोऽभिसन्धितं चक्रे दक्षस्तु परमेष्ठिना।
कन्यायां नारदो मह्यं तव पुत्रो भवत्विति ॥१४१॥
ततो दक्षः सुतां प्रादात् प्रियां वै परमेष्ठिने।
तस्मात् स नारदो जज्ञे भूयः शाप्तो भयादृषिः ॥१४२॥

तदुपश्रुत्य विप्रास्ते जातकौतूहला: पुन:।
अपृच्छन् वदतां श्रेष्ठं सूतं तत्त्वार्थदर्शिनं ॥१४३॥
ऋषय ऊचु:। कथं विनाशिता: पुत्रा नारदेन महात्मना।
प्रजापतिसुतास्ते वै प्रजा: प्राचेतसात्मजा: ॥१४४॥
स तथ्यं वचनं श्रुत्वा जिज्ञासासम्भवं शुभं(१)।
प्रोवाच मधुरं वाक्यं तेषां सर्वगुणान्वितं ॥१४५॥
दक्षपुत्राश्च हर्य्यश्वा विवर्द्धयिषव: प्रजा:।
समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥१४६॥
बालिशा बत यूयं वै न प्रजानीथ भूतलं।
अन्तमूर्द्धमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजा: ॥१४७॥
किं प्रमाणन्तु मेदिन्या: स्रष्टव्यानि तथैव च।
अविज्ञायेह स्रष्टव्यं अन्यथा किं नु स्रक्ष्यथ।
अल्पं वापि बहुर्वापि तत्र दोषस्तु दृश्यते ॥१४८॥
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाता सर्व्वतो दिश:।
वायुन्तु समनुप्राप्य(२) गतास्ते वै पराभवं ॥१४९॥
अद्यापि न निवर्त्तन्ते भ्रमन्तो वायुमिश्रिता:।
एवं वायुपथं प्राप्य भ्रमन्ते ते महर्षय: ॥१५०॥
स्वेषु पुत्रेषु नष्टेषु दक्ष: प्राचेतस: पुन:।
वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभु: ॥१५१॥
प्रजा विवर्द्धयिषव: शबलाश्वा: पुनस्तु ते।

---

१ पुनरिति ख०।
२ वायुन्तु नाशनं प्राप्येति ख०, ङ०, ट० च।

पूर्व्वमुक्तं वचस्तच्च श्राविता नारदेन ह ॥१५२॥
तच्छ्रुत्वा वचनं सर्व्वे कुमारास्ते महौजसः ।
अन्योऽन्यमूचुस्ते सर्व्वे सम्यगाह महानृषिः ।
भ्रातॄणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥१५३॥
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः ।
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्व्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥१५४॥
ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे रतः ।
प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्य्यं विजानता ॥१५५॥
नष्टेषु शवलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽभवद्विभुः ।
नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च ॥१५६॥
तथा तेष्वपि नष्टेषु महात्मसु पुरा किल ।
षष्टिकन्याऽसृजद्दक्षो वैरिण्यामेव विश्रुताः ॥१५७॥
तास्तदा प्रतिजग्राह पत्न्यर्थे कश्यपः प्रभुः ।
धर्म्मः सोमस्तु भगवांस्तथैवान्ये महर्षयः ॥१५८॥
इमां विसृष्टिं दक्षस्य कृत्स्नां यो वेद तत्त्वतः ।
आयुष्मान् कीर्त्तिमान् धन्यः प्रजावांश्च भवत्युत[१] ॥१५९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ।

---

१ अत्राध्याये बहुषु स्थानेषु पूर्व्वापरसङ्गतिराहित्येनासमीचीनत्वेन च पाठः प्रतिभाति ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

काश्यपीयप्रजासर्गः ।

ऋषय ऊचुः । देवानां दानवानाञ्च दैत्यानाञ्चैव सर्व्वशः ।
उत्पत्तिं विस्तरेणेह ब्रूहि वैवस्वतेऽन्तरे ॥१॥
सूत उवाच । धर्म्मस्य तावद् वक्ष्यामि निसर्गं तं निबोधत ।
अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ॥२॥
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा तथैव च ।
धर्म्मपत्न्यो दश त्वेता दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥३॥
साध्या पुत्रांस्तु धर्म्मस्य साध्यान् द्वादश जज्ञिरे ।
साध्या नाम महाभागाश्छन्दजा यज्ञभागिनः ।
देवेभ्यस्तान् परान् देवान् देवज्ञाः परिचक्षिरे ॥४॥
ब्रह्मणो वै मुखात् सृष्टा जया देवाः प्रजेप्सया ।
सर्व्वे मन्त्रशरीरास्ते स्मृता मन्वन्तरेष्विह ॥५॥
दर्शश्च पौर्णमासश्च बृहच्चश्च रथन्तरं ।
चित्तिश्चैव विचित्तिश्च आकूतिः कूतिरेव च ॥६॥
विज्ञाता चैव विज्ञातो मनो यज्ञश्च ते स्मृताः ।
नामान्येतानि तेषां वै जयानां प्रथितानि च ॥७॥
ब्रह्मशापेन ते जाताः पुनः स्वायम्भुवे जिताः ।
स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः ॥८॥
तामसे हरयो नाम वैकुण्ठा रैवतेऽन्तरे ।

साध्याश्च चाक्षुषे साध्या छन्दजा जज्ञिरे सुराः ॥८॥
धर्म्मपुत्रा महाभागाः साध्या ये द्वादशामराः।
पूर्वं स्म अनुभूयन्ते चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥१०॥
स्वारोचिषेऽन्तरेऽतीता देवा ये वै महौजसः।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥११॥
किञ्चित्क्लिष्टे तदा तस्मिन् देवा वै तुषिताऽब्रुवन्।
इतरेतरं महाभागान् वयं साध्यान् प्रविश्य वै।
मन्वन्तरे भविष्यामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥१२॥
एवमुक्त्वा तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्याऽन्तरे मनोः।
तस्माद्द्वादशसम्भूतान् धर्म्मान् स्वायम्भुवात् पुनः ॥१३॥
नरनारायणौ तत्र जज्ञाते पुनरेव हि।
विपश्चिदिन्द्रो यश्चासीत् तथा सत्यो हरिश्च तौ।
स्वारोचिषेऽन्तरे पूर्वमास्तान्तौ तुषितौ सुरौ ॥१४॥
तुषितानान्तु साध्यत्वे नामान्येतानि वक्ष्यते।
मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो यानश्च[१] वीर्यवान् ॥१५॥
चित्तिर्हयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा।
प्रभवोऽथ विभुश्चैव[२] साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥१६॥
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः।
नामान्यासन् पुनस्तानि तुषितानां निबोधत ॥१७॥
प्राणोऽपानस्तथोदानः समानो व्यान एव च।

---

१ नरोपानश्चेति ख०, ङ०, ट०, ठ० च।
२ प्रभवो विभवश्चैवेति क०।

चक्षुः श्रोत्रं तथा[१] घ्राणः स्पर्शो बुद्धिर्मनस्तथा ॥१८॥
प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च।
नामान्येतानि पूर्व्वन्तु तुषितानां स्मृतानि ह ॥१९॥
वसोस्तु वसवः पुत्राः साध्यानामनुजाः स्मृताः।
धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानलोऽनिलः।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥२०॥
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा।
ध्रुवपुत्रो भवो नाम्ना कालो लोकप्रकालनः ॥२१॥
सोमस्य भगवान् वर्चा बुधश्च ग्रहबोधनः।
रोहिण्यां तौ समुत्पन्नौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥२२॥
धारोर्मिकलिलाश्चैव त्रयश्चन्द्रमसः सुताः।
आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमः श्रान्तस्तथैव च ॥२३॥
स्कन्दः सनत्कुमारश्च अग्नेः पादेन तेजसः।
अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥२४॥
अनिलस्य शिवा भार्य्या तस्याः पुत्रो मनोजवः।
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य च ॥२५॥
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्र ऋषिर्नाम्ना तु देवलः।
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥२६॥
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी।

---

१ मनः इति ख०।

योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत ॥२७॥
प्रभासस्य तु या भार्य्या वसूनामष्टमस्य च ।
विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पिप्रजापतिः ॥२८॥
स कर्त्ता सर्वशिल्पानां त्रिदशानाञ्च वर्द्धकिः ।
भूषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता कारयिता च सः ॥२९॥
सर्वेषाञ्च विमानानि दैवतानां करोति सः ।
मानुषाश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पानि शिल्पिनः ॥३०॥
विश्वेदेवास्तु विश्वाया जज्ञिरे दश विश्रुताः ।
क्रतुर्दक्षः श्रवः सत्यः कालः कामो धुनिस्तथा[1] ॥३१॥
कुरुवान् प्रभवांश्चैव रोचमानश्च ते दश ।
धर्मपुत्राः सुता ह्येते विश्वायां जज्ञिरे शुभाः ॥३२॥
मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो भानवो भानुजाः सुताः ।
मुहूर्त्ताश्च मुहूर्त्तायां घोषं लम्बा व्यजायत ॥३३॥
सङ्कल्पायास्तु संजज्ञे विद्वान् सङ्कल्प एव च ।
नागवीथ्यस्तु[2] जाम्याश्च पथत्रयसमाश्रिताः[3] ॥३४॥
पृथिवीविषयं सर्व्वमरुन्धत्यां व्याजायत ।
एष सर्गः समाख्यातो विद्वान् धर्मस्य शाश्वतः ॥३५॥
मुहूर्त्ताश्चैव तिथ्यश्च पतिभिः सह सुव्रताः ।
नामतः संप्रवक्ष्यामि शृण्वतो मे विबोधत ॥३६॥

---

१ मधुस्तथेति ख० ।
२ नव वीथ्यस्त्विति ख०, ङ०, ट०, ठ० च ।
३ पथत्रयसमाश्रिता इति ङ० ।

अहोरात्रविभागश्च नक्षत्राणि समासतः ।
मुहूर्त्ताः सर्वनक्षत्रा अहोरात्रविदस्तथा ॥३७॥
अहोरात्रकलानान्तु षट्शतान्यधिका स्मृता ।
रवेर्गतिविशेषेण सर्वेषु ऋतुमिच्छतः ॥३८॥
ततो वेदविदश्चैतां तिथिमिच्छन्ति पर्वसु ।
अविशेषेषु कालेषु योज्यः स पितृदानतः ॥३९॥
रौद्रः सार्वस्तथा मैत्रः पित्र्यो वासव एव च ।
आप्योऽथ वैश्वदेवश्च ब्राह्मो मध्याह्नसंश्रितः ॥४०॥
प्राजापत्यस्तथा ऐन्द्रः(१) तथेन्द्रो निर्ऋतिस्तथा ।
वारुणश्च तथार्यम्णो भागाश्चापि दिनाश्रिताः ॥४१॥
एते दिनमुहूर्त्ताश्च दिवाकरविनिर्मिताः ।
शङ्कुच्छायाविशेषेण वेदितव्याः प्रमाणतः ॥४२॥
अजास्तथाहिर्बुध्नश्च पूषा हि यमदेवताः ।
आग्नेयश्चापि विज्ञेयः प्राजापत्यस्तथैव च ॥४३॥
ब्रह्मसौम्यस्तथादित्यो बार्हस्पत्योऽथ वैष्णवः ।
सावित्रोऽथ तथा त्वाष्ट्रो वायव्यश्चेति संग्रहः ॥४४॥
एकरात्रिमुहूर्त्ताः स्युः क्रमोक्ता दश पञ्च च ।
इन्दोर्गत्युदया ज्ञेया नालिकाः पादिकास्तथा ।
कालावस्थास्त्रिमास्त्वेते मुहूर्त्ता देवताः स्मृताः ॥४५॥
सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि विहितानि च ।
दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाक्रमं ॥४६॥

१ तथोपेन्द्र इति ख० ।

स्थानं जारद्गवं मध्ये तथैरावतमुत्तरं ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥४७॥
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथिरिति स्मृता ।
पुष्योऽश्लेषापुनर्व्वसू वीथिरैरावती मता ।
तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरे मार्ग उच्यते ॥४८॥
पूर्वोत्तरे फाल्गुन्यौ च मघा चैवार्य्यमी स्मृता ।
हस्तचित्रे तथा स्वाती गोवीथीत्यभिशब्दिता ॥४९॥
ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी स्मृता ।
एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमे मार्ग उच्यते ॥५०॥
मूलस्त्वाषाढे द्वे चापि अजवीथ्यभिशब्दिता ।
श्रवणञ्च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक्तथा ॥५१॥
वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्त्तिता ।
स्मृता वीथ्यस्तु तिस्रस्ता मार्गे वै दक्षिणे बुधैः ॥५२॥
सप्तविंशत्तु याः कन्या दक्षः सोमाय ता ददौ ।
सर्व्वा नक्षत्रनाम्न्यस्ता ज्योतिषे चैव कीर्त्तिताः ।
तासामपत्यान्यभवन् दीप्तान्यमिततेजसा ॥५३॥
यास्तु शेषास्तदा कन्याः प्रतिजग्राह कश्यपः ।
चतुर्दश महाभागाः सर्व्वास्ता लोकमातरः ॥५४॥
अदितिर्दितिर्दनुः काला अरिष्टा सुरसा तथा[१] ।
सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा[२] ।

---

१ अदितिर्दितिर्दनुर्दावा अरिष्टा मायुषस्तथेति ङ०, ट० च ।
२ सुरभिर्विनता नाम्ना मुनिः क्रोधवशा इरेति ख०। क्रोशवशा इरेति ङ०।

कद्रुर्मुनिश्च धर्म्मज्ञः प्रजास्तासां निबोधत ॥५५॥
चारिष्णवेऽन्तरेऽतीते ये द्वादश पुरोगमाः ।
वैकुण्ठा नाम ते साध्या बभूवुश्चाक्षुषेऽन्तरे ॥५६॥
उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् पुनर्वैवस्वतेन ह ।
आराधिता ह्यदित्या ते समेत्याहुः परस्परं ॥५७॥
एतामेव महाभागामदितिं संप्रविश्य वै ।
वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् योगादर्द्धेन चेतनः ॥५८॥
गच्छामः पुत्रतामस्यास्तन्नः श्रेयो भविष्यति ।
अदित्यास्तु प्रसूतानामादित्यत्वं भविष्यति ॥५९॥
एवमुक्त्वा तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
जज्ञिरे द्वादशादित्या मारीचात् कश्यपात्पुनः ॥६०॥
शतक्रतुश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि ।
वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् नरनारायणौ सुरौ ॥६१॥
तेषामपि हि देवानां निधनोत्पत्तिरुच्यते ।
यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।
प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य[१] च महात्मनः ॥६२॥
श्रेष्ठानुश्रविके यस्मात्क्रमाः शब्दादिलक्षणे ।
अष्टात्मकेऽणिमाद्ये च तस्मात्ते जज्ञिरे सुराः ॥६३॥
इत्येष विषये रागः सम्भूत्याः कारणं स्मृतं ।
ब्रह्मशापेन सम्भूता जयाः स्वायम्भुवे जिताः ॥६४॥
स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्यास्चैवोत्तमे पुनः ।

---

१ चरस्येति ख० ।

तामसे हरयो देवा जातास्तारिष्णवे तु वै ।
वैकुण्ठाश्चाक्षुषे साध्या आदित्याः साम्प्रते पुनः ॥६५॥
धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥६६॥
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योऽजघन्यजः ।
इत्येते द्वादशादित्याः कश्यपस्य सुताः स्मृताः ॥६७॥
सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विजज्ञिरे ।
महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥६८॥
अङ्गारकं तथा सर्पं निर्ऋतिं सदसत्पतिं ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यमूर्द्धकेतुं ज्वरं तथा ॥६९॥
भुवनञ्चेश्वरं मृत्युं कपालञ्चैव[1] विश्रुतं ।
देवानेकादशैतांस्तु रुद्रांस्त्रिभुवनेश्वरान् ।
तपसा तेन महता सुरभी तानजीजनत् ॥७०॥
ततो दुहितरावन्ये सुरभी द्वे व्यजायत ।
रोहिणी चैव रुद्राभा गान्धारी च[2] यशस्विनी ॥७१॥
रोहिण्यां जज्ञिरे कन्याश्चतस्रो लोकविश्रुताः ।
सुरूपा हंसकीला च[3] भद्रा कामदुघा तथा ।
सुषुवे कामदुघा तु सुरूपा तनयद्वयं ॥७२॥
हंसकीला नृपस्तृषीन्[4] भद्रायास्तु व्यजायत ।

---

१ कापालञ्चैवेति ख० ।
२ गान्धर्व्वी चेति ङ० ।
३ हंसकाली चेति क० ।
४ पाठोऽयं न समीचीनः ।

विश्रुतास्तु महाभागा गन्धर्वा वाजिनः सुताः ॥७३॥
उच्चैःश्रवास्तदा जाताः खेचरास्ते मनोजवाः ।
श्वेताः श्यामाः पिशङ्गाश्च सारङ्गा हरितार्जुनाः ।
रुद्रा देवोपवाह्यास्ते गन्धर्व्वयोनयो हयाः ॥७४॥
भूयो जज्ञे सुरभ्यास्तु श्रीमान् चन्द्राभसुप्रभः ।
स्रग्वी ककुद्मी द्युतिमानमृतालयसम्भवः ।
सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु सः ॥७५॥
इत्येते कश्यपसुता रुद्रादित्याः प्रकीर्त्तिताः ।
धर्मपुत्राः स्मृताः साध्या विश्वे च वसवस्तथा ॥७६॥
अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ।
बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ।
प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः ॥७७॥
कृशाश्वस्य तु देवर्षेर्देवप्रहरणाः स्मृताः ।
एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥७८॥
सर्वे देवगणा विप्रास्त्रयस्त्रिंशत्तु छन्दजाः ।
एतेषामपि देवानां निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥७९॥
यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।
एते देवनिकायास्ते सम्भवन्ति युगे युगे ॥८०॥
ऋषय ऊचुः । साध्याश्च वसवो विश्वे रुद्रादित्यास्तथैव च ।
अभिजात्या प्रभावैश्च कर्मभिश्चैव विश्रुताः ॥८१॥
प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य च महात्मनः ।
अन्तरं ज्ञातुमिच्छामो यश्च यस्माद् विशिष्यते ॥८२॥

यश्च यस्मात् प्रभवति यश्च यस्मिन् प्रतिष्ठितः ।
ज्यायान्यो मध्यमश्चैव कनीयान् यश्च तेषु वै ॥८३॥
प्रधानभूतो यस्तेषां गुणभूतश्च तेषु यः ।
कर्म्मभिश्चाभिजात्या च प्रभावेण च यो महान् ।
एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं त्वं हि वेत्थ यथायथं ॥८४॥
सूत उवाच । अत्र वो वर्णयिष्येऽहमन्तरन्तेषु यत् स्मृतं ।
यद्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां प्रष्टुमिच्छं मे विवक्षतः ॥८५॥
राजसी तामसी चैव सात्त्विकी चैव ताः स्मृताः ।
तन्वः स्वयम्भुवः प्रोक्ताः काले काले भवन्ति याः ॥८६॥
एतासामन्तरं वक्तुं नैव शक्यं द्विजोत्तमाः ।
गुणवृद्धिनिबन्धत्वाद्विधानुग्रहबन्धतः ॥८७॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च गुणवृद्धिमिह द्विजाः ।
यथाशक्त्या प्रवक्ष्यामि तनूनां तन्निबोधत ॥८८॥
एका तु कुरुते तासां राजसी सर्वतः प्रजाः ।
एका चैवार्णवस्था तु सानुगृह्णाति सात्त्विकी ।
एका सान्निपते काले तामसी ग्रसते प्रजाः ॥८९॥
रजसा तु समुद्रिक्तो ब्रह्मा सम्भवते यदा ।
पुरुषाख्या तदा तस्य सात्त्विकी विनिवर्त्तते ॥९०॥
यदा भवति कालात्मा उद्रेकात्तमसस्तु सः ।
ब्रह्माख्या सा तदा त्वस्य राजसी विनिवर्त्तते ॥९१॥
सत्त्वोद्रेकात्तु पुरुषो यदा भवति स प्रभुः ।
कालाख्या सा तदा तस्य पुनर्न भवतीति वै ॥९२॥

क्रमात्तस्य निवर्त्तन्ते रूपं नाम च कर्म च ।
त्रैलोक्ये वर्त्तमानस्य सर्वानुग्रहनिग्रहैः ॥९३॥
यदा भवति ब्रह्मा च तदा चान्तरमुच्यते ।
यदा च पुरुषो ब्रह्मा न चैव पुरुषस्तु सः ॥९४॥
मणिर्विभजते वर्णान् विचित्रान् स्फटिके यथा ।
वैमल्यादाश्रयवशात्तद्वर्णः स्यात्तदञ्जनः ॥९५॥
तदा गुणवशात्तस्य स्वयम्भोरनुरञ्जनं ।
एकत्वे च पृथक्त्वे च प्रोक्तमेतन्निदर्शनं ॥९६॥
एको भूत्वा यथा मेघः पृथक्त्वेनावतिष्ठते ।
रूपतो वर्णतश्चैव तथा गुणवशात्तु सः ॥९७॥
भवत्येको द्विधा चैव त्रिधा मूर्त्तिविनाशनात् ।
एको ब्रह्मान्तकश्चैव पुरुषश्चेति ते त्रयः ॥९८॥
एकस्यैताः स्मृतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ।
ब्राह्मी च पौरुषी चैव अन्तकारी च ते त्रयः ॥९९॥
तत्र या राजसी तस्य तनुः सा वै प्रजाकरी ।
या तामसी तु कालाख्या प्रजाक्षयकरी तु सा ।
सात्त्विकी पौरुषी या तु सानुग्रहकरी स्मृता ॥१००॥
राजस्या ब्रह्मणोंऽशेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।
तामसी चान्तकाख्या तु तदंशेनाभवद्भवः ॥१०१॥
सात्त्विकी पौरुषी या सा तस्याः शोविष्णुरुच्यते ।
त्रैलोक्ये ताः स्मृतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ॥१०२॥
नानाप्रयोजनार्थां हि कालोऽवस्थां करोति यः ।

ब्रह्मत्वेन प्रजाः सृष्ट्वा विष्णुत्वेनानुरक्ष्य च ।
वैष्णवयानुगृहीतात्मा रौद्र्यानुग्रसते पुनः ॥१०३॥
एकः स्वयम्भुवः कालस्त्रिभिस्त्रीन् त्रै करोति सः ।
सृजते चानुगृह्णाति प्रजाः संहरते तथा ॥१०४॥
इत्येताः कथितास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ।
प्रजापत्या च रौद्री च वैष्णवी चैव ताः स्मृताः ॥१०५॥
एका तनुः स्मृता वेदे धर्मशास्त्रे पुरातने ।
साङ्ख्ययोगपरैर्वीरैः पृथक्त्वैकत्वदर्शिभिः ।
अभिजातप्रभावज्ञैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१०६॥
एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च तासु भिन्नाः प्रजास्त्विह ।
इदं परमिदं नेति ब्रुवतो भिन्नदर्शनाः ॥१०७॥
ब्रह्माणं कारणं केचित् केचित् प्राहुः प्रजापतिं ।
केचिच्छिवं परत्वेन प्राहुर्विष्णुं तथाऽपरे ।
अविज्ञानेन संसक्ताः सक्ता रत्यादिचेतसा ॥१०८॥
तत्त्वं कालञ्च देशञ्च कार्य्याण्यावेक्ष्य तत्त्वतः ।
कारणञ्च स्मृता ह्येता नानार्थेष्विह देवताः ॥१०९॥
एकं निन्दति यस्तेषां सर्व्वानेव स निन्दति ।
एकं प्रशंसमानस्तु सर्वानेव प्रशंसति ।
एकं यो वेत्ति पुरुषं तमाहुर्ब्रह्मवादिनं ॥११०॥
अद्वेषस्तु सदा कार्य्यो देवतासु विजानता ।
न शक्यमीश्वरं ज्ञातुमैश्वर्येण व्यवस्थितं ॥१११॥
एकात्मा स त्रिधा भूत्वा सम्मोहयति यः प्रजाः ।

एतेषाञ्च यथाज्ञानं विचरन्त्यन्तरं जनाः ॥११२॥
जिज्ञासन्तः परीक्षन्तः सक्ता रूपान्विचेतसः ।
इदं परमिदं नेति वदन्ति भिन्नदर्शिनः ॥११३॥
यातुधानान् विशन्त्येताः पिशाचांश्चैव तामसान् ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन स्वयम्भूर्व्यवतिष्ठते ॥११४॥
गुणमात्रात्मिकाभिस्तु तनुभिर्मोहयन् प्रजाः ।
तेष्वेकं यजते यस्तु स तदा यजते त्रयं ॥११५॥
तस्माद्देवास्त्रयो ह्येते नैरन्तर्य्ये व्यवस्थिता ।
तस्मात् पृथक्त्वमेकत्वसङ्ख्या सङ्ख्यागतागतं ।
एकत्वं वा बहुत्वं वा तेषु को ज्ञातुमर्हति ॥११६॥
यस्मात् सृष्ट्वानुगृह्णाति ग्रसते चैव ते प्रजाः ।
गुणात्मकत्वात्त्रैकाल्ये तस्मादेकः स उच्यते ॥११७॥
रुद्रं ब्रह्माणमिन्द्रञ्च लोकपालान् ऋषीन् दनून् ।
देवं तमेकं बहुधा प्राहुर्नारायणं द्विजाः ॥११८॥
प्राजापत्या तनुर्या च तनुर्या चैव वैष्णवी ।
मन्वन्तरे च कल्पे च आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥११९॥
तेजसा यशसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।
जायन्ते तत्समाश्चैव तानपीह निबोधत ॥१२०॥
राजस्या ब्राह्मणोऽंशेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।
तामस्यास्तस्य चांशेन कालात्मा रुद्र उच्यते ।
सात्त्विक्या पुरुषांशेन यज्ञे विष्णुरभूत्तदा ॥१२१॥
त्रिषु कालेषु तस्यैता ब्रह्मणस्तनवोऽग्रजाः ।

कालो भूत्वा पुनस्त्वासौ रुद्रः संहरते प्रजाः ॥१२२॥
सम्प्राप्ते चैव कल्पान्ते सप्तरश्मिर्दिवाकरः ।
भूत्वा सम्वर्त्तकादित्यो लोकांस्त्रीनस तदादहत् ॥१२३॥
विष्णुः प्रजानुग्टह्णाति नामरूपविपर्य्यये ।
तस्यान्तस्यामवस्थायां तत्तदुत्पत्तिकारणं ॥१२४॥
सत्त्वोद्रिक्ता तु या प्रोक्ता ब्रह्मणः पौरुषी तनुः ।
तस्यांशेन विजज्ञे स इह स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
आकूत्यां मनसो देव उत्पन्नः प्रथमे विभुः ॥१२५॥
ततः पुनः स वै देवो प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां समुत्पन्नो ह्यतीतस्तुषितैः सह ॥१२६॥
औत्तमे चान्तरे चैव तुषितस्तु विदुः स वै ।
वशवर्त्तिभिरुत्पन्नो वशवर्त्ती हरिः पुनः ॥१२७॥
सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ।
तामसस्यान्तरे चापि सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।
भार्य्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥१२८॥
चारिष्णवेऽन्तरे चापि हरिर्देवः पुनस्तु सः ।
वैकुण्ठायामसौ जज्ञे ह्याभूतरजसैः सह ।
वैकुण्ठः स पुनर्द्देवः सम्प्राप्ते चात्तुषेऽन्तरे ॥१२९॥
धर्मो नारायणः साध्यः साध्यैः सह सुरैरभूत् ।
स तु नारायणः साध्यः प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ॥१३०॥
मारीचात् कश्यपाद्विष्णुरदित्यां सम्बभूव ह ।
त्रिभिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा विष्णुरुरुक्रमं ॥१३१॥

प्रत्यपादयदिन्द्राय देवेभ्यश्चैव स प्रभुः ।
इत्येतास्तनवस्तस्य व्यतीताः सप्त सप्तसु ।
मन्वन्तरेष्वतीतेषु याभिः संरक्षिताः प्रजाः ॥१२२॥
तस्माद्विष्टमिदं सर्वं वामनेनेह जायता ।
तस्मात्स वै स्मृतो विष्णुर्विशेर्धातोः प्रवेशनात् ॥१२३॥
इत्येते ब्रह्मणश्चैव वामनस्य महात्मनः ।
एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च विशिष्टत्वञ्च कीर्त्तितं ॥१२४॥
देवतानामिहांशेन जायन्ते यास्तु देवताः ।
तासान्तास्तेजसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।
जायन्ते तत्समाश्चैव ता वै तेषामनुग्रहात् ॥१२५॥
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तद्देवावगच्छध्वं विष्णोस्तेजोंऽशसम्भवं ॥१२६॥
स एवं जायतेऽंशेन केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
ततोऽपरे ब्रुवन्तीममन्योन्यांऽशेन जायते ॥१२७॥
एवं विवदमानांस्ते दृष्ट्वा तान्वै ब्रुवन्ति ह ।
यस्मान्न विद्यते भेदो मनसश्चेतसश्च ह ।
तस्मादनुग्रहास्तेषां तेजश्चान्ते भवन्त्युत ॥१२८॥
एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः ।
भूत्वा यस्माच्च बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥१२९॥
तस्मात्तु मनसो भेदाज्जायन्ते तेजसश्च ह ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ।
सर्गादौ सकृदुत्पन्नास्तिष्ठन्तीह प्रशंसया ॥१४०॥

प्राप्ते प्राप्ते तु कल्पान्ते रुद्रः संहरति प्रजाः।
जायन्ते मोहयन्तोऽन्यानीश्वरा योगमायया ॥१४१॥
ऐश्वर्येण चरन्तस्ते मोहयन्ति[१] ह्यनीश्वराः।
तस्माद्दोषप्रचारेषु युक्तायुक्तं न विद्यते ॥१४२॥
भूतापवादिनो दुष्टा मध्यस्था भूतभाविनः[२]।
भूतापवादिनः शक्तास्त्रयो वेदाः प्रवादिनां ॥१४३॥
दृष्टपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रवादाच्चैव लौकिकात्।
चतुर्भिः कारणैरेभिर्यथातत्त्वं न विन्दति ॥१४४॥
पूर्वमर्थान्तरे न्यस्ताः[३] कालान्तरगता अपि।
तस्मान्न्यात् सन्तमप्यर्थं द्वेषान्न प्रतिपद्यते ॥१४५॥
दर्शानां द्रव्यभूतो यो गुणभूतस्तु तेषु यः।
कर्म्मणा मनसा कर्त्ता अभिजात्या च यो महान्।
श्रुतश्चैः कारणैरेतैश्चतुर्भिः परिकीर्त्यते ॥१४६॥
अप्रकाशो जानाति देवताः प्रविभागशः।
इमौ चोदाहरन्त्यत्र श्लोकौ योगेश्वरं प्रति ॥१४७॥
आत्मनः प्रतिरूपाणि परेषाञ्च सहस्रशः।
कुर्य्याद्योगबलम्प्राप्य तैश्च सर्वैः सहाचरेत् ॥१४८॥
प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव तथैवोग्रतपश्चरन्।
संहरेच्च पुनः सर्वान् सूर्यतेजो गुणानिव ॥१४९॥
इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गो नाम पञ्चमोऽध्यायः।

---

१ मोदयन्तीति ङ०।
२ भूतिभाविन इति ख०।
३ पूर्व्वमन्वन्तरे न्यस्ता इति ख०।

अथ षष्ठोऽध्यायः।

काश्यपीयप्रजासर्गः।

ऋषय ऊचुः। एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य नैमिषेयास्तपस्विनः।
पप्रच्छुर्ऋषयः श्रेष्ठं वचनस्य यथाक्रमं॥१॥
सप्तस्विह कथं देवा जाता मन्वन्तरेष्विह।
इन्द्रविष्णुप्रधानास्ते आदित्यास्तु महौजसः।
एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तराद्रोमहर्षण॥२॥
एवमुक्तस्तदा सूतो विनयी ब्रह्मवादिभिः।
उवाच वदतां श्रेष्ठो यथा पृष्टो महर्षिभिः॥३॥
सूत उवाच। ब्रह्मणो वै मुखात् सृष्टा यथा देवाः प्रजेप्सया।
सर्वे मन्त्रशरीरास्ते स्मृता मन्वन्तरेष्विह॥४॥
दर्शश्च पौर्णमासश्च बृहद्यच्च रथन्तरं।
आकूतः प्रथमस्तेषां ततश्चाकूतिरेव च॥५॥
वि त्तिश्चैव सुवित्तिश्च आकूतिः कूतिरेव च
अधीष्टस्तु ततो ज्ञेयः अधीतिश्चैव तत्त्वतः।
विज्ञातिश्चैव विज्ञातो मानवो ये च द्वादश॥६॥
ज्ञेयो द्वादशपुत्रश्च यज्ञाब्देन[1] समाजयेत्।
तं दृष्ट्वा चाब्रवीद्ब्रह्मा जया देवानसूयत॥७॥
दाराग्निहोत्रसंयोगे मिथ्यामारभतेति च।
एवमुक्त्वा तु तं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत॥८॥

---

१ पञ्चाब्देनेति ख०।

ततस्ते नाभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं परमेष्ठिनः ।
सत्यस्येह तु कर्माणि वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥९॥
य एवाप्यवतिष्ठन्ते दोषं दृष्ट्वा तु कर्मसु ।
क्षयातिशययुक्तन्तु ते दृष्ट्वा कर्मणां फलं ॥१०॥
जुगुप्सन्तः प्रसूतिञ्च निस्तन्द्रा निर्ममाभवन् ।
अजस्रं काङ्क्षमाणास्ते विरक्ता दोषदर्शिनः ॥११॥
अर्थं धर्मञ्च कामञ्च हित्वा ते वै व्यवस्थिताः ।
पौरुषं ज्ञानमास्थाय तेजः संक्षिप्य चास्थिताः ॥१२॥
तेषाञ्च तमभिप्रायं ज्ञात्वा[1] ब्रह्मा चुकोप ह ।
तानब्रवीत्तदा ब्रह्मा निरुत्साहान् सुरानथ ॥१३॥
प्रजार्थमिह यूयं वै प्रजास्रष्टाऽस्मि नान्यथा ।
प्रसूयध्वं जयध्वञ्चेत्युक्तवानस्मि यत् पुरा ॥१४॥
यस्माद्वाक्यमनादृत्य मम वैराग्यमास्थिताः ।
जुगुप्समानाः स्वं जन्म सन्ततिं नाभिनन्दथ ॥१५॥
कर्म्मणाञ्च कृतो न्यासो ह्यमृतत्त्वाभिकाङ्क्षया ।
तस्माद्यूयमनादृत्य सप्तकृत्वस्तु यास्यथ ॥१६॥
ते शप्ता ब्रह्मणा देवा जयास्तं वै प्रसादयन्[2] ।
क्षमास्माकं महादेव यदज्ञानात् कृतं विभो ॥१७॥
प्रणिपत्य सानुनयं ब्रह्मा तानब्रवीत् पुनः ।
लोके मयाननुज्ञातः कः स्वातन्त्र्यमिहार्हसि ॥१८॥

---

१ दृष्ट्वेति ख० ।
२ एकवचनान्तपाठो न समीचीनः ।

मया परिगतं सर्वं कथमच्छन्दतो मम ।
प्रतिपत्स्यन्ति भूतानि शुभं वा यदि वाऽशुभं ॥१९॥
लोके यदस्ति किञ्चिद्वै सत्त्वासत्त्वव्यवस्थितं ।
बुद्ध्यात्मना मया व्याप्तं को मां लोकेऽतिसन्धयेत् ॥२०॥
भूतानामन्तर्कितं यच्च यच्चाप्येषां विचारितं ।
तथा विचारितं यच्च तत्सर्वं विदितं मम ॥२१॥
मया स्थितमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमं ।
आश्रमयेन तत्त्वेन कथं छन्तुमिहोत्सहे ॥२२॥
यस्माच्चाहं विवृत्तो वै सर्गार्थमिह नान्यथा ।
इह कर्म्माण्यनारभ्य को मे छन्दाद्विमोक्ष्यते ॥२३॥
परिभाष्य ततो देवान् जयान् वै नष्टचेतसः ।
अब्रवीत्स पुनस्तान् वै धृतान् दण्डे प्रजापतिः ॥२४॥
यस्मान्ममाभिसन्धाय सन्न्यासो वः कृतः पुरा ।
यस्मात्स विफलोऽयत्नो ह्यपारस्त्वेष यः कृतः ।
भविताऽतः सुखोदर्को देवा भावेषु जायतां ॥२५॥
आत्मछन्देन वो जन्म भविष्यति सुरोत्तमाः ।
मन्वन्तरेषु संमूढाः षट्स सर्वे गमिष्यथ ॥२६॥
वैवस्वतान्तेषु सुरास्तथा स्वायम्भुवादिषु ।
तान् ज्ञात्वा ब्रह्मणा तत्र श्लोको गीतः पुरातनः ॥२७॥
त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्य्यं प्रसूतिं श्राद्धमेव च ।
यज्ञञ्चैव तु दानञ्च एषामेव तु कुर्वतां ।
स हि स्म विरजा भूत्वा वसतेऽन्यप्रसंश्रया ॥२८॥

स एवं श्लोकं कृत्वा तु जया देवानथाब्रवीत् ।
वैवस्वतेऽन्तरेऽतीते मत्समीपमिहेष्यथ ॥२८॥
ततो यूयं मया सार्द्धं सिद्धिं प्राप्स्यथ शाश्वतीं ।
एवमुक्त्वा तु तान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥३०॥
ततो देवास्तिरोभूते ईश्वरे ह्यकुतोभयं ।
प्रपन्ना अणिमाद्यैश्च युक्ता योगबलान्विताः ॥३१॥
ततस्तेषान्तु यास्तन्वस्ताऽभवन् द्वादश ध्रुवाः ।
जया इति समाख्याताः जाताश्चोदधिमन्निभाः ॥३२॥
ततः स्वायम्भुवे तस्मिन् सर्गे ते जज्ञिरे सुराः ।
अजितायां रुचेः पुत्रा अजिता द्वादशात्मकाः ॥३३॥
विधिश्च सुनयश्चैव क्षेमो नन्दोऽव्ययस्तथा ।
प्राणोऽपानः सुधामा च क्रतुशक्तिव्यवस्थिताः ।
इत्येते मानसाः सर्व्वे अजिता द्वादश स्मृताः ॥३४॥
ते च यज्ञे सुरैः सार्द्धं यज्ञभाजस्तदा स्मृताः ।
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ।
तुषितायां समुत्पन्नाः पुनः पुत्राः स्वरोचिषः ॥३५॥
तुषिता नाम ते ह्यासन् प्राणाख्या याज्ञिकाः सुराः ।
पुनस्ते तुषिता देवा उत्तमे ऽन्तरे स्वयं ॥३६॥
उत्तमस्य तु ते पुत्राः सत्यायां जज्ञिरे शुभाः ।
ततः सत्याः स्मृता देवा उत्तमे चान्तरे तदा ॥३७॥
अभजन् यज्ञभाजस्ते तृतीये द्वापरान्तरे ।
ते तु सत्याः पुनर्देवाः सम्प्राप्ते तामसेऽन्तरे ॥३८॥

इर्षा ये तमसः पुत्रा जज्ञिरे द्वादशैव तु ।
हरयो नाम ते देवा यज्ञभाजस्तथाऽभवन् ॥३९॥
ततस्ते हरयो देवाः प्राप्ते चारिष्णवेऽन्तरे ।
वैकुण्ठायां ततस्ते वै चरिष्णोर्जज्ञिरे सुराः ।
वैकुण्ठा नाम ते देवाः पञ्चमस्यान्तरे मनोः ॥४०॥
ततस्ते वै पुनर्देवा वैकुण्ठाः प्राप्य चाक्षुषं ।
साध्यायां द्वादश सुता जज्ञिरे धर्म्मसूनवः ॥४१॥
ततस्ते वै पुनः साध्याः संक्षीणे चाक्षुषेऽन्तरे ।
उपस्थिते मनोः सर्गे पुनर्वैवस्वतस्य ह ॥४२॥
आद्ये त्रेतायुगमुखे प्राप्ते वैवस्वतस्य तु ।
अंशेन साध्यास्तेऽदित्यां मारीचात् कश्यपात् पुनः ॥४३॥
जज्ञिरे द्वादशादित्या वर्त्तमानेऽन्तरे पुनः ।
यदा त्वेते समुत्पन्नाश्चाक्षुषस्याऽन्तरे मनोः ॥४४॥
ततः स्वायम्भुवे साध्या जज्ञिरे द्वादशामराः ।
एवमाद्या जयास्ते वै शापात्मभवंस्तदा ॥४५॥
य इमां सप्तसम्भूतिं देवानां देवशासनात् ।
पठेद्यः श्रद्धया युक्तः प्रत्यवायं न गच्छति ॥४६॥
इत्येते भूतयः सप्त जयानां सप्तलक्षणाः ।
परिक्रान्ता मया चाद्य किम्भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥४७॥
ऋषय ऊचुः । दैत्यानां दानवानाञ्च गन्धर्व्वोरगरक्षसां ।
सर्व्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधां ।
उत्पत्तिं निधनञ्चैव विस्तरात् कथयस्व नः ॥४८॥

एवमुक्तस्तदा सूत उवाच ऋषिसत्तमान् ।
दितेः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतं ॥४८॥
कश्यपस्यात्मजौ तौ वै सर्वेभ्यः पूर्वजौ स्मृतौ ।
सत्रेऽश्वमेधिके ।
सूत्येऽहन्यतिरात्रस्य कश्यपस्याश्वमेधिके ॥५०॥
हिरण्यकशिपुर्नाम प्रथमं ऋत्विगासनं ।
दित्या गर्भाद्विनिःसृत्य तत्रासीनोऽत्र संसदि ।
हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणा तेन सः स्मृतः ॥५१॥
ऋषय ऊचुः । हिरण्यकशिपोर्नाम जन्म चैव महात्मनः ।
प्रभावश्चैव दैत्यस्य विस्तराद्ब्रूहि नः प्रभो ॥५२॥
सूत उवाच । कश्यपस्याश्वमेधोऽभूत् पुण्यो वै पुष्करे पुरा ।
ऋषिभिर्देवताभिश्च गन्धर्वैरुपशोभितः ॥५३॥
उत्कृष्टेनैव विधिना आख्यानादौ यथाविधिः ।
आसनान्युपकॢप्तानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ॥५४॥
कुशपूतानि त्रीण्यत्र कूर्चफलकमेव च[1] ।
मुख्यर्त्विजश्च चत्वारस्तेषान्तान्युपकल्पयेत् ॥५५॥
शुभं तत्रासनं यत्तु होतुरर्थे प्रकल्पितं ।
हिरण्मयं तथा दिव्यं दिव्यास्तरणसंस्तृतं ॥५६॥
अन्तर्वत्नी दितिश्चैव पत्नीत्वं समुपागता ।
दश वर्षसहस्राणि गर्भस्तस्या अवर्त्तत ॥५७॥
स तु गर्भाद्विनिःसृत्य मातुर्वै उदरात्तदा ।
उपकॢप्तासनं यत्तु होतुरर्थे हिरण्मयं ।

---

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

निषसाद सगर्भोऽत्र तत्रासीनः शशंस च ॥५८॥
आख्यानपञ्चमान् वेदान्[1] महर्षिः काश्यपो यथा ।
तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वंस्तु तद्विधं ॥५९॥
हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्म्मणा तेन विश्रुतः ।
हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य सिंहिका तस्य चानुजा ।
राहोः सा जननी देवी विप्रचित्तेः परिग्रहात् ॥६०॥
हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चचार परमं तपः ।
शतं वर्षसहस्राणां निराहारो ह्यधःशिराः ॥६१॥
तं ब्रह्मा छन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु ।
सर्व्वामरत्वं विप्रेभ्यः सर्व्वभूतेभ्य एव च ।
योगाद्देवान्विनिर्जित्य सर्व्वदेवत्वमास्थितः ॥६२॥
दानवाश्चासुराश्चैव देवाः समा भवन्तु वै ।
मारुतेर्यन्महैश्वर्य्यमेष मे दीयतां वरः ॥६३॥
एवमुक्तोऽथ ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेप्सितं ।
दत्त्वा तस्मै वरान् दिव्यान् तत्रैवान्तरधीयत ।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनैः ॥६४॥
राजा हिरण्यकशिपुर्यां यामाशां निषेवते ।
तस्यास्तस्या दिशो देवा नमश्चक्रुर्महर्षिभिः ॥६५॥
एवं प्रभावो दैत्येन्द्रः[2] हिरण्यकशिपुर्द्विजाः ।

---

१ आख्यानं पञ्चमान् वेदानिति ख०, ग० च ।
२ दैत्यश्चेति ङ० ।

नखासीन्नरसिंहः स विष्णुर्मृत्युः पुरा किल ।
नखैस्तु तेन निर्भिन्नस्ततः शुद्धा नखाः स्मृताः ॥६६॥
हिरण्याक्षसुताः पञ्च विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
उत्कुरः शकुनिश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥६७॥
महानाभश्च विक्रान्तो भूतसन्तापनस्तथा ।
हिरण्याक्षसुता ह्येते देवैरपि दुरासदाः ॥६८॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वाडेयः[१] सगणः स्मृतः ।
शतन्नानि सहस्राणि निहतास्तारकामये ॥६९॥
हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारस्तु महाबलाः ।
प्रह्लादः पूर्व्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च ।
संह्लादश्च ह्रदश्चैव ह्रदपुत्रान्निबोधत ॥७०॥
ह्रादो निसुन्दश्च तथा ह्रदपुत्रौ बभूवतुः ।
सुन्दोपसुन्दौ विक्रान्तौ निसुन्दतनयावुभौ ॥७१॥
ब्रह्मघ्नस्तु महावीर्य्यो मूकस्तु ह्रददायिनः[२] ।
मारीचः सुन्दपुत्रस्तु ताडकासुपपद्यते ॥७२॥
ताड़का निहता साऽथ राघवेण बलीयसा ।
मूको विनिहतश्चापि किराते सव्यसाचिना ॥७३॥
उत्पन्ना महता चैव तपसा भाविताः स्वयं ।
तिस्रः कोठ्यस्तु तेषां वै मणिवर्त्तनिवासिनां ।

---

१ वालेय इति ख० ।
२ मूकश्चक्वाततायिन इति ग० ।

अवध्या देवतानां वै निहताः सव्यसाचिना ॥७४॥
अनुह्रादसुतो वायुः सिनीवाली तथैव च ।
तेषान्तु शतसाहस्रो गणो हालाहलः स्मृतः ॥७५॥
वैरोचनस्तु प्राह्लादिः पञ्च तस्यात्मजाः स्मृताः ।
गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च[1] ।
शम्भुस्तु अनुजस्तेषां स्मृताः प्राह्लादिसूनवः ॥७६॥
यथाप्रधानं वक्ष्यामि तेषां पुत्रान् दुरासदान् ।
शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्वक्सेनो महौजसः ॥७७॥
गवेष्ठिनः सुता ह्येते जम्भस्य शतदुन्दुभिः ।
तथा दक्षश्च खण्डश्च[2] त्रयस्तु जम्भसूनवः ॥७८॥
विरोधश्च मनुश्चैव वृक्षायुः[3] कुशलीमुखः ।
वाष्कलस्य सुता ह्येते कालनेमिसुतान् शृणु ॥७९॥
ब्रह्मजित् क्षत्रजिच्चैव देवान्तकनरान्तकौ ।
कालनेमिसुता ह्येते शम्भोस्तु शृणुत प्रजाः ॥८०॥
धनुको ह्यसिलोमा च नावलश्च सगोमुखः ।
गवाक्षश्चैव गोमांश्च शम्भोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥८१॥
विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व्वे एव ते ॥८२॥

---

१ जम्भः पुष्कल एव चेति ग० ।
२ सुषद्भश्चेति ङ० ।
३ वृक्षायुरिति ङ० ।

तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
सहस्रबाहुर्ज्येष्ठस्तु बाणो द्रविणसम्मतः ।
कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः ॥८३॥
शकुनी पूतना चैव कन्ये द्वे तु बलेः सुते ।
बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥८४॥
बलिर्नो नामविख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ।
बाणस्य चन्द्रमनसो लौहित्यमुपपद्यते ॥८५॥
दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपं ।
स कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तया ।
वरेण छन्दयामास सा च वव्रे वरन्ततः ॥८६॥
स तु तस्यै वरं प्रादात् प्रार्थितं भगवान् प्रभुः ।
किमिच्छसि मयि शुभ्रे मारीचस्तामभाषत ॥८७॥
मारीचं कश्यपं तुष्टं भर्त्तारं प्राञ्जलिस्तथा ।
हतपुत्रास्मि भगवन् आदित्यैस्तव सूनुभिः ॥८८॥
शक्रहन्तारमिच्छेयं पुत्रं दीर्घतपोऽन्वितं ।
अहं तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ॥८९॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तथा ।
प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखितां ॥९०॥
एवं भवतु भद्रन्ते शुचिर्भव तपोधने[१] ।
जनयिष्यति सत्पुत्रं शक्रहन्तारमाहवे ॥९१॥

---

१ तपोनिधे इति ख० ।

पूर्णे वर्षशतं तावत् शुचिर्यदि भविष्यसि ।
पुत्रं त्रिलोकप्रवरमथ त्वं जनयिष्यसि ॥९२॥
एवमुक्त्वा महातेजास्तया समवसत् प्रभुः ।
तामालिङ्ग्य त्रिभुवनं जगाम भगवानृषिः ॥९३॥
गते भर्त्तरि सा देवी दितिः परमहर्षिता ।
कुशलं वनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणं ॥९४॥
तपस्तस्यान्तु कुर्वन्त्यां परिचर्याञ्चकार ह ।
सहस्राक्षः सुरश्रेष्ठः परया गुणसम्पदा ॥९५॥
अग्निं समित्कुशं काष्ठं फलं मूलं तथैव च ।
न्यवेदयत् सहस्राक्षो यच्चान्यदपि किञ्चन ॥९६॥
गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ।
शक्रः सर्व्वेषु लोकेषु दितिं परिचचार ह ।
एवमाराधिता शक्रमुवाचाथ दितिस्तथा ॥९७॥
दितिरुवाच ॥ प्रीता तेऽहं सुरश्रेष्ठ दशवर्षाणि पुत्रक ।
अवशिष्टानि भद्रन्ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥९८॥
जयलिप्सां समाधास्ये लब्ध्वाहं तादृशं सुतं ।
त्रैलोक्यविजयं पुत्र प्राप्स्यामि सह तेन वै ॥९९॥
एवमुक्त्वा दितिः शक्रमध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
निद्रयापहृता देवी जान्वोः कृत्वा शिरस्तदा ॥१००॥
दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयोर्गतमूर्द्धजां ।
तस्यास्तदन्तरं लब्ध्वा जहास च मुमोद च ॥१०१॥
तस्याः शरीरं विवृतं विवेशाथ पुरन्दरः ।

प्रविश्य चामितं दृष्ट्वा गर्भमिन्द्रो महौजसं ।
अभिनत्स प्रधानन्तु कुलिशेन महायशाः ॥१०२॥
भिद्यमानस्तदा गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ।
रुरोद सस्वरं भीमं वेपमानः पुनः पुनः ।
मारोदीरिति तं गर्भं शक्रः पुनरभाषत ॥१०३॥
तं गर्भं सप्तधाभूतं ह्येकैकं सप्तधा पुनः ।
कुलिशेन विभेदेन्द्रस्ततो दितिरबुध्यत ॥१०४॥
न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ।
निष्पपातोदराद्वज्री मातुर्वचनगौरवात् ।
प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥१०५॥
अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोर्गतमूर्द्धजा ।
तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ।
भिन्नवान् गर्भमेतत्ते(१) बहुधा क्षन्तुमर्हसि ॥१०६॥
तस्मिंस्तु विफले गर्भे दितिः परमदुःखिता ।
सहस्राक्षं ततो वाक्यं मातुर्नयनमब्रवीत् ॥१०७॥
ममापराधाद्गर्भोऽयं यदि ते विफलीकृतः ।
नापराधोऽस्ति देवेश ऋषिपुत्र महाबल ॥१०८॥
शत्रोर्वधे न दोषोऽस्ति तेन त्वां न शपामि भो ।
प्रियन्तु कर्त्तुमिच्छामि श्रेयो गर्भस्य मे कुरु ॥१०९॥
भवन्तु मम पुत्राणां सप्त स्थानानि वै दिवि ।

---

१ भिन्नवानस्मि भीतस्ते इति ख०, ङ० च ।